

УНИВЕРЗИТЕТ “ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ ШТИП
Правен факултет
Новинарство и односи со јавноста

НОВИНАРСКА ЕТИКА

Авторизирани предавања, Доцент д-р. Андон Мајхосев
2012/2013 година

Содржина	2
Предговор.....	3
Вовед	4
ДЕЛ ПРВИ	4
1. Етика и морал	7
1.1. Поим на етика.....	7
2. Морал.....	8
А. Поим и дефиниција на моралот.....	8
Б. Основни форми на манифестирање на моралот	9
В. Дефиниција на моралот.....	9
Г. Однос на правото и моралот.....	9
3. Основни етички категории.....	10
3.1. Добро и лошо.....	10
3.2. Вредности	12
3.3. Должност.....	12
3.4. Толеранција.....	13
4. Религиозни извори на етиката.....	15
5. Етички учења	16
5.1. Конфучие	16
5.2. Сократ и софисти.....	17
5.3. Платоново учење за доброто	17
5.4. Аристотелово учење за вистинската мера	17
5.5. Христијанска етика	17
5.6. Мартин Лутер	18
5.7. Барух де Спиноза	18
5.8. Томас Хобс	18
5.9. Утилитаризам и либерализам	19
5.10. Фридрих Ниче	19
5.11. Марксистичка етика	20
5.12. Фернандо Саватер	20
6. Етиката и човековите права	21
6.1. Етички концепт на човековите права	21
6.2. Меѓународно-правна рамка на ООН.....	22
А. Повелбата на ООН	22
Б. Универзалната декларација за правата на човекот.....	23
В. Меѓународен пакт за граѓански и политички права	23
Г. Меѓународен пакт за економски, социјални и културни права.....	24
7. Институционална рамка на ООН за заштита на човековите права.....	24
7.1. Правни инструменти на Советот на Европа	24
А. Европската конвенција за човековите права.....	25
Б. Европската социјална повелба	26
7.2. Европски суд за човекови права	26
7.3. Класификација на човековите права.....	27
7.4. Мобинг во новинарството.....	27
8. Етика и политика.....	28.
8. Биоетика и еколошка етика	31
9. Универзална етика.....	32
10. Современи етички концепции.....	33
11. Професионална (работна) етика	35
А. Професионална етика на новинарите во РМ.....	37
Б. Кодекс на новинарите на ЗНМ.....	38
В. Меѓународна декларација на правата и обврските на новинарите.....	40
12. Саморегулација	41
12.1. Искуства од други држави	41
12.2. Саморегулација во Република Македонија	42

ДЕЛ ВТОРИ

Новинарска етика или етика во новинарството. (вовед).....	44
1. Професионални стандарди на новинарската професија.....	44
2. Права и одговорности на новинарот и медиумот.....	49
3. Политичка култура и медиумите.....	51
4. Медиумите, бизнисот и профитот	52
4.1. Прикриено рекламирање	52
5. Плагијаторство и заштита на авторските права	53
5.1. Авторските права во Република Македонија.....	54
6. Некои етички прашања на новинарската професија	54
7. Слобода на медиумите	56
7.1. Цензура.....	59
7.2. Автоцензура	61
7.3. Цензурата и повисокиот јавен (општествен) интерес	61
8. Заштита на изворот на информација	62
9. Право на одговор и исправка.....	63
10. Заштита на приватноста	65
10.1. Заштита на малолетници и лица со посебни потреби	65
10.2. Малолетни престапници	68
10.3. Известување за самоубиства	68
10.4. Известување за несреќи и лични трагедии	69
11. Говор на омраза (hate speech).....	70
12. Известување за различности.....	71
13. Новинарите и политиката.....	72
13.1. Непристрасност и политички и други предрасуди на новинарот.....	72
13.2. Новинарската етика и изборите	73
14. Декриминализација на клеветата	74
15. Сензационализам, сатанизација и медиумски линч	75
16. Секундарна виктимизација	76
17. Новинарски прогнози и шпекулации за одредени настани.....	77
18. Презумција на невиност	78
19. Корупцијата, медиумите и новинарите.....	79
19.1. Медиумски детектизам – истражувачко новинарство.....	79
19.2. Новинарите и корупцијата	80
20. Слобода и одговорност на уредникот.....	82
21. Известување за време на војна.....	83
22. Меѓународна контрола во остварувањето на слободата на медиумите (Репортери без граница, Freedom Haus).....	84
КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА.....	86

Предговор

Човековата природа во себе подеднакво ги поседува доброто и лошото, праведното и неправедното, вистината и невистината. Животот е исполнет со безброј парадокси и дилеми. Филозофот на надежта Ернст Блох на многу прониклив начин рекол дека навистина е ограничен, односно глупав, оној кој на една работа не гледа најмалку две страни. Ова мисла секако се однесува и на новинарската професија која како основно правило за објективноста е сослушување на инволвираните страни во настанот.

Секоја професија, така и новинарската има своја етика, која се нарекува новинарска етика. Таа преставува применета етика во новинарската професија. Прашањето за етиката во новинарството е старо речиси колку и самото новинарство. Етиката во новинарството е важно и комплексно прашање, бидејќи е каментемелник на професионалното новинарство. Столбовите на новинарството (точност, праведност и објективност) се главните етички прашања на професијата. Новинарството е благородна професија чија основна цел е да открива и пренесува информации. Да се биде новинар е голема чест, но и уште поголема одговорност. Новинарите и медиумите се сервис на јавноста и граѓаните, односно јавно око и уво, која ја согледува и ослушкува јавноста и јавниот дух. Тие имаат света должност да ја информираат јавноста за настаните во општеството брзо, ефикасно, непристрасно и пред се вистинито, преку познатото новинарско правило - сослушување на сите инволвирани страни во настанот, односно секоја страна да ги каже своите аргументи за настанот.

Основата на новинарската професија (информирањето) е вистинатата. Новинарите ги следат настаните, собираат факти и ги информираат граѓаните, кои понатаму ги перцепираат и користат за свои потреби. Новинарската етика не подразбира само вистинито информирање, туку таа има и други аспекти. Односот помеѓу новинарите - колеги, односот кон редакцијата, медиумската куќа, слободата на медиумите, заштита на изворот на информацијата, цензурата, почитувањето на приватноста и др. ја сочинуваат деонтологијата, односно системот на новинарската етика.

Новинарите имаат права и обврски кои произлегуваат од законите и Етичкиот кодекс на професијата. Тие имаат право на слободен пристап до информациите и настаните, а обврска да ги информираат граѓаните и одговорност тоа да биде брзо, точно и вистинито.

Меѓутоа, одговорноста на новинарот и медиумите во однос на пренесувањето на вистината зависи и од степенот на оставрување на слободата на медиумите во општеството. Колку е поголема слободата на новинарот и медиумите, толку и информирањето ќе биде пореално и вистинито. Оттука, слободата на медиумите преставува значаен сегмент во етиката на новинарската професија.

Новинарската етика, како применета етика во сферата на информирањето, во основа своето учење го темели на основното филозофско учење за етиката и моралот. Во рамките на предметот, освен теориско учење, ќе се проучуваат и други етички аспекти на новинарството, како на пример: етичкиот кодекс на однесување на новинарите; саморегулацијата; правата и обврските на новинарот и медиумите; слободата на печатот; цензурата и скратување на информациите заради повисоки општествени цели; заштита на доверливите податоци и изворот на информирање; говорот на омраза, новинарството и почитување на приватноста; објективност и предрасуди, новинарството и корупцијата, почитувањето на авторските права, предрасудите и пристрасноста, правата и одговорностите на уредниците и др.

Во совладувањето на предметот се определивме за еден современ концептуален модел на систематско изучување на најважните етички категории (етика, морал, вредности, толеранција, извори, теории), кои во себе имаат длабоки правни, политички, филозофски, социолошки корени, и се тесно поврзани со новинарството и новинарската професија. Според овој концепт, најпрво студентите ќе се запознаат со основните етички вредности и категории, а потоа ќе се обработуваат и останатите тематски целини кои суштински ја детерминираат и дефинираат новинарската професија како независна и слободна професија, во која секој консумент на информација ќе препознае чесно, објективно, непристрасно и етичко новинарство.

Февруари 2013

Од авторот

Вовед

Денес предавачите на предметот новинарска етика се соочуваат со чувство на непријатност кога зборуваат дека се бават со проблематика која делува како бесмислен академски труд. Во контекст на ова, координаторот на курсот по новинарство на државниот универзитет во Њујорк, Хуард Гут (Howard Good) цинично ќе рече: "Треба да ме жалите. Предавам на студентите курс по етика во медиумите во време кога етиката ја има се помалку и помалку која е важна за професионалните новинари".¹ На прв поглед изгледа дека се впуштаме во безнадежен потфат, дотолку повеќе што резултатите на голем број анкети зборуваат дека јавноста нема добро мислење за новинарството. Довербата во медиумите, според многу истражувања е мала, затоа што во нив гледаат институции кои во трката за профит ги запоставуваат основните етички вредности на новинарската професија (пласирање невистини, сензационализам, говор на омраза, врзување за моќници, послушност, полтронство). И покрај наведените негативности, сепак, ние како академска фела мораме да се дистанцираме од циничниот поглед кон учењето за етиката во академските институции, односно треба да наметнеме агресивен начин на предавање. Скриптата *Новинарска етика* преставава скромен допринос за етичкото учење. Таа нуди систематски пристап на моралното проникнување и размислување, така што прави комбинирање на етичката теорија со етичката пракса на новинарската професија.

Етика на било која професија, вклучувајќи ја тука и новинарската, нуди специјален модел на морални вредности во онаа мерка во која принципите на професијата се обидуваат да го регулираат однесувањето на своите припадници, паралелно ги одразува и вредностите инхерентни на широката заедница. Овие принципи претставуваат микрокосмос на сите морални права и одговорности. Па затоа, проучувањето на посебните етички правила на една дисциплина/професија како што е тоа новинарството, нуди фокусиран поглед на тоа како специфичните проблеми со кои се соочува, во конкретниот случај некој новинарски еснаф, како морална поткултура внатре пошироката заедница, можат да имаат пошироки и далекусежни импликации за етиката на општеството како целина. Ова посебно важи за новинарската етика, затоа што сите ние, во поголема или помала вредност, сме вклучени во активностите за сознавање на фактите за светот и дејствувањето преку информациите кои сме ги откриле со другите.

Во оваа смисла, етиката во новинарството претставува посебна тематска област внатре општото поле на применета професионална етика. Новинарите се професионалци од посебен вид, и посебен менталитет, исполнета со суетност, а работата која ја извршуваат (бидејќи тие се личности кои можат и да погрешат и кои мораат да одлучат како да се занимаваат со својата професија во светлото на влијанието кое го имаат врз другите луѓе) е подложна на посебни морални разгледувања кои опфаќаат посебен збир на морални принципи или правила на однесување, кои заедно со етиката на медиумските организации и етиката на публиката ја сочинуваат етиката на медиумите.

Етиката во новинарството, иако кај нас традиционално и погрешно се користи како синоним за етика на медиумите, претставува збир на општи морални уверувања, сфаќања и норми на совеста на индивидуата во новинарската професија. Попрецизно, средишното место во етиката во новинарството е новинарот како морален субјект со сопствениот индивидуален морал. Тој дејствува во комплексен однос во својата професија со сите други актери во масовните медиуми (јавноста, сопствениците на медиумските куќи, уредниците, колегите и др.). Како морално битие, тој сноси морална одговорност за сопствената дејност, како пред судот на својата совест, така и пред судот на јавноста. Од друга страна, новинарот како морален субјект има морална должност да ги следи медиумските специфични морални норми и обврски, т.е. да ги почитува и следи нормите и прописите на професионалната етика, односно новинарската етика.

Согласно, наставната програма, а во која особено е потенцирана методолошката потреба од изучувањето на основата на етиката, т.е. основниот термиолошки систем, критичко-историскиот приказ на најважните етички теории и најзначајните прашања на општата етика, истата подоцна нуди и преглед и анализа на етичката проблематика во

¹ Howard Good, *We need Ethics Examples*, Qiull, 2001, p. 40.

новинарството и тоа преку три различни аспекти: метаетичко, нормативно и применето, елаборирани подолу. Правилното разбирање на етичките проблеми кои се јавуваат во сферата на денешните масовни комуникации, масовни медиуми и новинарството како професија, не е можно доколку истото во соодветно не е зајакнато и со философско-етичка рефлексивност и добро познавање на традицијата на философската етика. Новиот начин на поставување на старите етички проблеми и потполно новите етички проблеми кои се откриени во најново време со помош на ширењето на масовните медиуми, не ја суспендираат потребата од познавање на традиционалните етички категории и поими, туку напротив, секој сериозен обид да се заснова и проучува една етика во новинарството мора нужно да води сметка за потребата од нејзино вкоренување во философската етика и така да го воспостави своето предметно поле и да одлучува за мисловните методи за разбирање на етичко-моралните проблеми кои настануваат во тоа предметно поле. Токму овој општ дедуктивен тек на изведување и излагање на етичкиот граѓански материјал, а кој е применет во изучувањето на овој предмет, ја дава и неопходната концептуална строгост на поставување на поимната и проблемската структура на етиката во новинарството, со основните врски во однос на современата медиумска емпирија на етички проблеми. Целта на овој модул е нудење на концептуално орудие за донесување на тешки морални одлуки, како во приватниот, а особено во професионалниот живот, во конкретниот случај во новинарството како професија.

ПРВ ДЕЛ

Сметаме дека овој модул треба најпрво да ги запознае студентите со општите етички (морални) теории и универзални вредности кои ќе бидат апликативни во микрокосмосот на самата новинарска професија. По запознавањето на основните и универзалните етички вредности, ќе пристапиме кон најважните етички аспекти на новинарската професија и со апсолвирањето на нејзините елементи ќе дојдеме до целосно заокружување на микрокосмосот на новинарската професија низ призмата на етиката.

1. ЕТИКА И МОРАЛ

1.1. Поим на етика

Корените на етиката се во филозофијата. Етиката е филозофска наука чиј пристап е општ и духовен. Филозофијата ги дава најопштите сознанија, односно таа е слободно размислување за појавите, таа се обраќа на мислата на луѓето, бара од луѓето да размислуваат за она што таа го кажува. Етиката е филозофска наука, која е повикана теоретски да ги решава оние практични проблеми кои се јавуваат пред човекот во животот – како треба да се постапува, што треба да се смета за добро и за зло итн. Етиката е практична филозофија, која го бара одговорот на прашањето: што треба да правиме? Етиката не учи да ја оценуваме критички дадената ситуација за да создадеме можност за правилно однесување. Етика во основа преставува систем на вредности врз основа на кои секоја индивидуа во дадена општествена ситуација одлучува што е исправно или погрешно, фер или нефер, добро или лошо, праведно или неправедно.

Методите што ги користи етиката се филозофски, таа не мери, не набројува кога посочува конкретни примери, и за нив зборува како за општ случај. Етиката е филозофија на моралот, односно наука за моралот или етосот. Етиката се дели на две основни гранки: **теориска етика и практична или нормативна етика.**

Теориската етика е објаснување, анализа и разбирање на моралот, при што се применуваат социолошки знаења, како што се проблемите на правото, обичаите, религијата, општествените целини, при што таа го разгледува нивното функционирање и оттаму се нарекува социологија на моралот.

Нормативната етика се бави со нормите, односно правилата и принципите на моралниот живот. Нејзина задача е да ги дефинира и образложи нормите на исправното и доброто однесување. Таа дава упатство за практично морално делување и однесување. Нормите, правилата и принципите на однесување овозможуваат на индивидуите, групите и општеството да избегнат хаос и неред. Нормативната етика препорачува што треба да правиме или како да постапуваме со цел нашето делување и однесување биде оценето како добро и исправно. Таа има за цел да ги формулира и објасни нормите на правилното, исправното и доброто постапување и со тоа да помогне во самото делување. Тоа подразбира дека не само што треба да се да се објасни што е добро (теоретска етика), туку треба да се утврди што е добро да се чини, како да се постапува.² Постојат два пристапа кон нормативната етика:

- поширока или општа практична-нормативна етика, при што целта е да се формулираат, образложат и сугерираат сите основни норми на општеството³ и
- посебни нормативни етики во кои се формулираат и образложуваат нормите што треба да ги регулираат односите во специфичните општествени групи.⁴ Такви се новинарската, лекарската, семејната, војничката, деловната, адвокатската итн.

Етичките норми кај горенаведените професии се формулирани во етичките кодекси. Професионалните кодекси ги обврзуваат членовите на одредена професија како да се однесуваат. На тој начин, секоја професија автономно си ги уредува правилата на

² Мирјана Борота-Поповска, Деловна етика, Де Гама, Скопје, 2004, стр.14.

³ Ибид, стр. 14

⁴ Ибид, стр.14.

однесување и го намалува надворешното влијание, особено на државата. Овој процес со други зборови се нарекува саморегулација на внатрешните односи.

Познато е дека филозофијата е една од најстарите науки во историјата. Таа има генерален (воопштен) пристап во проучувањето на сите прашања поврзани со животот и егзистенцијата на човекот. Со историскиот развој на цивилизацијата, од филозофијата како општа наука се издвојувале посебни научни гранки и дисциплини. Една од тие е токму и Етиката (наука за моралот, моралните принципи и животните вредности). Етиката всушност е гранка на филозофијата која се бави со моралната компонента на човековиот животот и обично се нарекува филозофија на моралот.

Етиката како општа филозофија има свој историски развој и континуитет. Речиси секој филозофски правец или религија имале учења и ставови за етиката и човековото однесување каде преовладува хуманоста, праведноста, правичноста, почитувањето итн. Во продолжение ќе ги споменеме најважните филозофи и мислителите кои имале големо влијание врз развојот на етиката во светски рамки.

Зборот етика го создал античкиот филозоф **Аристотел** (384-322 пред н.е.), кога ја пишувал својата книга Никомахова етика (наречена според неговиот син Никомах, а и татко му го носел тоа име). Освен античката филозофска мисла свој голем допринос во развојот на етиката како посебна филозофска наука, дала и современата граѓанска мисла во ликот е делата на германскиот филозоф **Имануел Кант**, кој го напишал своето познато дело "*Критика на практичниот ум*" кое се смета за најпознато и најзначајно етичко дело во историјата.

Зборот етика потекнува е изграден според два старогрчки (хеленски) збора "ethos" - при што со едниот се означуваат обичаите, навиките според кои луѓето се раководат во своето вообичаено надворешно однесување, а со второто значење на зборот etos претежно се означуваат внатрешните, волевите и душевни својства и облици (карактер, нарав), личните, *моралните карактеристики* на некој човек. Поимот етика означува наука за моралот или етосот.

Поимите Етика и Морал се поистоветуваат (Етика=Морал), односно се синоними и се користат во ист контекст. Поимот "етика" е универзален, бидејќи е широко распространет и во другите светски јазици: на француски *l'etique*, на германски *die Ethik*, на англиски *Ethics*, на сите словенски јазици *етика*, на италијански *etica*, на турски *Etik* итн.

И покрај термилошката и историската разлика помеѓу етиката и моралот, овие два концепта се толку многу измешани до тој степен што неможат да се разликуваат т.е. имаат семантичко сродство.

2. МОРАЛ

А. Поим и дефиниција на моралот

Поимите "морал" и "етика" се синоними и имаат идентично значење. Каде што се употребува едниот може да се употреби и другиот. Поимот морал е создаден во латинскиот јазик за да го субституира поимот етика. Го создал прочуениот државник, беседник и етичар **Кикерон** од зборот *mos, moris*: Зборот **морал** (лат. *mos, moris, moralis*) значи, меѓу другото – начин на однесување, постапување, обичај, адет) се употребува во две значења:

Прво, зборот морал се употребува во **вредносно неутрална смисла**. Тоа е случајот кога сакаме да означиме особеност во начинот на однесување на некоја индивидуа, некоја група, или историска епоха, без разлика на тоа дали станува збор за добро или лошо, позитивно или негативно, достоинствено или понизно однесување. На пример: зборуваме за моралните вредности на некој поединец, за моралот во либералниот капитализам или социјализмот, за христијанскиот или моралот на некоја друга религија (будизмот, јудизмот, исламот итн), за моралот што владее во меѓународните односи (законот на посилниот), за моралот во училиштето, за моралот на студентите, за универзитетските професори, за моралот во домот и семејството, односно за односот на мажот кон жената, родителите кон децата, или денес најмногу се зборува за моралот на човекот кон природата и животната средина итн.

Второто значење на зборот морал не е вредносно неутрален, туку **вредносно одредено**. Зборот морал најчесто се употребува со некое значење кое е спротивно на неморалното, т.е. за означување единствено на позитивните особености- карактеристики на една личност, или помала или поголема група на луѓе.

Моралот е човечко мислење и дејствување според критериумот доброто и лошото. Во него се почитува и се следи доброто, а се осудува и избегнува лошото. Моралот е творечка дејност, односно преставува дејствување на луѓето според однапред поставените етички норми во некоја заедница. Тој е творечка дејност кај оние луѓе кои себеси се гледаат како одговорни личности, чија цел е да постапуваат на најдобар можен начин. Затоа моралот е еден вид творештво, со кое слободната личност со својот етички потенцијал, знаење и умевање се труди да го подобри својот живот и животот на другите.

Б. Основни форми на манифестирање на моралот

Во секојдневниот живот се среќаваме со најопштата манифестација на моралот: **моралниот суд или морална оценка**. Ние секојдневно искажуваме судови и оценки за одредено однесување дали тоа е **добро или лошо**. Оценуваме дали нечија постапка, држење, однесување, карактерот на некој човек, или на самите нас, искажувајќи морални судови и оценки. Предмет на морална оценка и морален суд не се само поединците и односите меѓу нив, туку и верските, меѓунационалните, расните, меѓурелигиските, меѓукласните, интеркултурните односи на глобално ниво, како и односите на микро план: односите меѓу половите, меѓу генерациите (постари и помлади), професионалните односи на работното место, претпоставени и подредени, разни форми на експлоатација и меѓусебно искористување, рамноправност и толеранција на различноста. Значи станува збор за морална оценка на општествени односи меѓу индивидуи и групи во заедницата, односно односи човек-човек, луѓе-луѓе.

Една постапка или однос да би можеле да се оценат како добри или лоши, потребно е да се има **мерило, критериуми, стандарди**, според кои ќе се цени (суди) и ќе се споредува. Тие мерила се во форма на норми и правила, кои всушност значат модели, начин на однесување, до кои треба да се придржуваме. Овие морални норми и правила за нас се задолжителни обврски, кои ние со нашата совест, ги чувствуваме како **должност и одговорност** да ги извршуваме. Смеслата на правилата и нормите е кога тие во себе содржат одредена општествена цел и вредност (на пример подобрување на материјалниот и духовниот живот на луѓето во една заедница). Важна карактеристика на секое вреднување е неговото степенување, односно хиерархиска поставеност на вредности, во која се подредуваат/надредуваат вредностите едни на други воспоставувајќи **хиерархија на вредности**.

В. Дефиниција на моралот

Моралот е облик на човекова пракса, облик на практично однесување на човекот кон светот, спрема другите луѓе, и спрема себе самиот. Тој се манифестира во вредносно проценување на човековите постапки, намери и желби, и тоа како позитивно или негативно вредни (односно безвредни), при што првите се одобруваат, се посакуваат и стимулираат, се препорачуваат и заповедаат, а вторите не се одобруваат, се критикуваат и проколнуваат, се осудуваат и забрануваат.

Од горната дефиниција можеме да заклучиме дека основни категории преку кои се изразува моралот се **доброто и лошото**. Преку добро и лошо ги оценуваме карактерните особини на секој човек, како на пример: одговорност и неодговорност; искреност и лажливост; љубов и омраза; правичност и неправичност; храброст и кукавичлук; и др.

Г. Однос на правото и моралот

Иако правото и моралот како општествени норми се различни категории, сепак тие се во одредена корелација, бидејќи преставуваат општествени норми. Моралот значајно влијае врз правото, така што најважните морални норми често и истовремено се и правни,

бидејќи правото ги присвоило. Правото е нормативна појава и дел од нормативниот поредок на општеството. Заедничка карактеристика на сите норми е нивниот повелбен карактер: тие определуваат правила, поточно забрани или наредби за определено однесување. Повелбата е придружена со принуда за оние кои не ја почитуваат нормата.

Правото по дефиниција преставува збир на правни норми и правила со кои се регулираат општествените односи кои доколку не се почитуваат од страна на граѓаните истите ќе бидат санкционирани од страна на државните органи (репресија, полиција, суд, санкционирање). Или едноставно кажано правото преставува збир на правни норми кои ги санкционира државата. Од дефиницијата можеме да констатираме дека зад непочитувањето на правните норми стои примена на санкција, односно репресија од страна на државните органи.

Најголемиот дел од теоријата прави разлика меѓу моралот, обичајот и правото, поаѓајќи од карактерот на принудата. За разлика од правото, моралот како општествена норма има една внатрешна човекова рационална димензија, морални норми кои извираат од внатрешноста на секоја индивидуа. Кога не се почитуваат моралните норми, санкциите произлегуваат од самото општество кои најчесто се во форма на морална осуда, отфрлање од средината, презир, бојкот, потсмев, но и субјективна (внатрешна) санкција, грижа на совест (*cogitationis poenam nemo patitur*). Зад обичајот нема државна туку општествена, додека зад правото стои државната принуда.⁵ Всушност, во тоа е и основната разлика меѓу обичајните и државните правни норми-правилата на однесување на однесување кои ги наметнува државата и нивното почитување го санкционира државната принуда. Санкцијата за нивната повреда има карактер на јавно правна санкција, зад не не стои општеството, туку државниот апарат.⁶ Кон прашањето за суштинската поврзаност меѓу моралот и правото отвара учењето на Имануел Кант, според кого правните норми го пропишуваат надворешното, додека моралните – внатрешното однесување на поединецот. Суштинската разлика меѓу правото и моралот филозофот Густав Радбрух, ја бара во тезата дека правото е ориентирано кон поимот на правдата, додека моралот кон поимот на етичкото добро. Според него, разликата меѓу правото и моралот обично се означува со геслото "*надворешноста на правото, внатрешноста на моралот*".⁷

Моралот значајно влијае врз правото, на тој начин што важните морални норми многу често истовремено се и правни, бидејќи правото ги присвоило. По правило, може да се каже дека во таа смисла **правото е минимум на морал** т.е. најважните морални норми, без кои нема опстанок на општеството (цивилизацијата), постануваат и правни норми, со цел да се санкционираат поделотворно. По правило, правото содржи и општи норми кои пропишуваат да одредени неморални однесувања се квалификуваат како противправни (пр. кражбата, навредата се неморални чинови, но и противправни). Сето ова покажува дека правото на повеќе начини е поврзано со моралот и дека моралот длабоко влијае на правото.

Иако правото и моралот се различни категории, сепак тие имаат взаемна корелација. Во животот може да имаме правни ситуации кои се санкционирани од правото (правните норми), а истите да не се спротивни на моралните норми и вредности. Исто така, може да имаме ситуации кои се спротивни на општите морални норми и вредности во општеството, а правно да се допуштени.

Најдобро за општеството е кога правните и моралните норми се преклопуваат, односно тоа што е правно допуштено исто така и морално допуштено.

3. Основни етички категории

3.1. Добро и лошо

Основни поими на кои што се потпира етиката е доброто и лошто (злото). Целокупното етичко изучување се врти околу оската на категориите добро и лошо-(зло). Во

⁵ Радомир Лукич, Систем филозофија права, Савремена администрација, Београд, 1992, стр. 322.

⁶ Владо Камбовски, Филозофија на правото, МАНУ, Скопје, 2010, стр. 195.

⁷ Густав Радбрух, Филозофија на правото, Правен факултет "Јустинијан Први"-Скопје, 2008;

основа фундаментот на кој почива сфаќањето и објаснувањето на значењето на поимот Етика-морал е одговорот на прашањето Што е добро, а што е лошо? Односно правење на разлика помеѓу доброто и лошото во сите општествени сфери на човековото живеење. Прифаќањето на доброто и отфрлањето на лошото однесување на човекот е основната водилка на етиката. Таа говори за тоа што се бара во и од животот, како човекот постапува и како треба да постапува, кои норми ги следи и кон кои цели треба да се насочи. Оттука, можеме да кажеме дека Етиката всушност преставува **практична филозофија**, односно активно однесување на човекот во изборот како да се однесува и како да постапува во животот. Значи, таа е сознание и вештина за тоа како животот да се води добро и правилно. Доброто да се прифаќа, а лошото да се отфрла. Оттука, можеме да кажеме дека Етиката има активен пристап, односно активна димензија и позитивно насочување на човековото однесување.

Етичкото однесување се однесува на сите општествени сфери каде што човекот има свое влијание. Денес етиката како широко распространета практика ја има во секоја професија и општествена сфера (етички кодекс), имаме етика на однесување кон природата, заедниците, децата, ранливите групи, болните, човековите права, здравјето, медицината, науката, културните вредности и др. Правење добро и лошо имаме во сите сфери од општественото живеење и сите професии. Од професионален аспект имаме различни кодекси на однесување на соодветната професија. Ова подразбира дека секој професионалец во извршувањето на својата професија треба да се раководи од општите морални принципи на самата професија и самиот професионалец. Централен субјект околу кој се вртат сите етички принципи е човекот. Тој е епицентарот, тој креира етички принципи на однесување, но тој е и субјект кој што ги имплементира тие принципи и вредности. Човекот кој што ги применува основните морални норми и принципи на добро однесување велиме дека е морален, додека човек кој што ги крши основните морални норми принципи на добро однесување велиме дека е неморален.

Доброто е негација на лошото. Доброто е она што се оценува позитивно, а лошото се оценува негативно. Доброто се преферира, поттикнува и вреднува, додека лошото се осудува, презира и санкционира на разни начини. Доброто и лошото се два поима кои имаат биполарно значење, односно се две страни кои се одбиваат. Доброто и лошото можеме да ги бараме во сите сфери на човековото живеење. На пример однесувањето на родителите кон своите деца, или обратно, однесувањето на децата кон родителите кога тие ќе остареат; односот на наставниците (професорите) кон учениците (студентите); свештениците кон верниците; лекарите кон пациентите; производителите кон потрошувачите; човекот кон природата;

За судирот на Доброто и Лошото биле создадени различни теории од тоа дека тоа води кон уназадување и пропаст на цивилизацијата, па се до сфаќањето дека тоа води кон прогрес и напредок. Една од тие теории е марксизмот кој анализирајќи го капиталистичкиот начин на производство се обидува да докаже дека социјализмот е похумано и поправедно општество од либералниот капитализам, кое е експлоататорско, неправедно и нехумано. Современите теории кои го проучуваат глобалниот тероризам сметаат дека силите кои го применуваат овој вид на злосторство го загрозуваат мирот и човековите слободи и права, наспроти тие што го практикуваат, кои велат дека на тој начин се борат против империјалистичката и покорувачката политика на одредени центри на политичка и економска моќ, чија основна цел е да завладеат со одредени региони кои имаат природни ресурси е енергенци.

Современите теориите за демократијата, исто така, потенцираат дека едно општество е етично (морално) и демократско ако во него функционираат институциите на системот, се почитуваат човековите слободи и права, како и слободата за покренување на иницијативи од граѓаните. Меѓутоа, демократската етиката се препознава и по прифаќањето на граѓанските иницијативи од страна на власта и авторитетите и постапување по неа. Доколку граѓанските иницијативи не се разгледуваат и не се прифаќаат од власта, тогаш станува збор за недемократска етика, односно систем во кој преовладува авторитарноста.

Од поимите добро и лошо се изведени и категориите морално и неморално, етички и неетички, исправно и неисправно, правилно и неправилно, вредно и невредно, позитивно и негативно, хумано и нехумано итн

3.2. Вредности

Етиката како наука во себе содржи аксиолошки елементи и затоа можеме да кажеме дека, освен филозофска, таа преставува и **аксиолошка дисциплина**. Вредностите се прв и суштествен елемент на етичкото живеење, мислење и дејствување.⁸ Вредностите зборуваат кон што се стремиме, што сакаме да постигнеме, што ни се допаѓа, што сакаме добро да ни се случи, но и што не ни се допаѓа, отфрлајќи го негативното. Човекот секогаш тежнее кон некои посакувани вредности кои треба да се почитуваат. Вредностите му помагаат на човекот да определи што е добро, покажувајќи му го вистинскиот пат во животот. Вредностите се нешто што вреди, нешто што има квалитет, што се смета за добро, што заслужува добра оценка и што треба да се следи. Вредностите се корисни и предизвикуваат задоволство во човекот. Човекот кој ги следи и ги практикува вредностите е пофалуван и општествено прифатена личност. Тие се модел (образец) за моралот. Вредностите се израз на суштината на личноста кои однатре ја водат личноста. Вредностите си имаат своја *вредносна скала*. Има помалку значајни и повеќе значајни вредности во животот. Одредени вредности ги почитуваат сите луѓе, но има и помалку значајни вредности кои се избор на самиот поединец. Основната вредност е онаа вредност што човекот најмногу ја следи во своето однесување и оценување. Но, постои и највисока вредност (**идеал**), која е на врвот од скалилото на сите вредности. Во етиката се смета дека највисока вредност е: Љубовта, Мирот, Толеранцијата, Хуманоста, Праведноста, Почитувањето, достоинството, човековите права, а во последно време на вредносното скалило многу важно место зазема и чувањето на Мајката природа (*natura naturata*)-**животната околина**.

Љубовта е најголемата човекова вредност, бидејќи таа како примарна вредност и најсилна потреба се препознава во семејството, ближните, пријателите, соработниците, соседите, нацијата и целото човештво. Втората човекова вредност е **должноста**, која на човекот му укажува да стори нешто што му е наложено, односно она што мора да биде сторено. Секој има обврска да го стори она што му е должност: сопружник, родител, работник, управувач, воспитувач, функционер, стручњак, политичар, верник итн. Без љубов и обавување на должноста светот пропаѓа, умира и престанува да постои.

Секоја вредност има своја спротивност (невредност). Ако вредноста сите ја посакуваме и фалиме, невредноста треба да се критикува и да се избегнува. Како невредно се сметаат: омразата, користољубието, војната, лагата, интригата, кодошењето, навредувањето и др.

Сите горенаведени етички категории можеме да ги вреднуваме според етичка аксиолошка скала за позитивните и негативните вредности.

Денес постои верување дека оние општества кои имаат изграден систем на етички вредности имаа добра перспектива, а оние општества каде што нема изграден таков систем на вредности однапред се осудени на бесперспективност и пропаст, таму владее хаос, несигурност. Истото важи и за секоја индивидуа - поединец. Индивидуите кои се раководат од општествено прифатените норми и принципи се ценети и имаат подобар општествен статус од индивидуите кои се однесуваат според кодексот и правилата на општеството.

3.3. Должност

Должноста е едно од централните етички прашања. Поимот **должност** пред се е правна категорија, но има и длабока морална и етичка димензија. Правната димензија на должноста извира од законската обврска на човекот да постапува според однапред утврдени-регулирани правила кои ги одредуваат нашите обврски, зошто во спротивно ќе се примени принуда (санкција). Моралната димензија на должноста извира од моралните принципи на секоја индивидуа што самата ги има прифатено како лична вредност. Должноста на секој човек во општеството произлегува од неговата општествена позиција. Човекот има разни општествени улоги: преставник на народот (политичар), родител,

⁸ К. Темков, Етика, Глава 9, Вредности,

професор, сопственик на компанија (бизнисмен), бранител, работник, свештеник, спортист итн.

Уште од античка доба на должноста се гледало како на висок морален принцип. **Платон** (423-347) во своето познато дело “Држава”, подготвил модел на идеална држава според кој таа треба да ја сочинуваат три класи: *филозофи, војници и робови*. Филозофите се управувачи на државата, војниците се чувари на државата и поредокот, а робовите се производители. Платон воочил дека приватната сопственост го расипува човекот, па одлучил филозофите (управувачите) и војниците (чуварите) не треба да поседуваат приватна сопственост. Многу важен факт за функционирање на ваквата држава лежи во Платоновият концепт на правдата, односно праведноста која тежи да “Секој си ја врши својата работа-должност.” Според Платот етичкиот идеал е да се постигне знаење. Филозофите да знаат да управуваат, а војниците да поседуваат храброст. Смеслата на јавното дејствување е извршување на должноста, како основа за одговорноста и за етичкото постапување и оценување на јавното дејствување.

Должноста е етичка категорија со која се истакнува редовната голема обврзаност. Правилното однесување кон луѓето и обврските создава хармонија, а неисполнувањето на обврските предизвикува неред и хаос во општеството. *Политичарот* кој својата општествена улога (позиција) ја стекнал преку гласот на народот (изборите), негова основна должност е да ги застапува општите интереси на државата и народот (граѓаните), без разлика на која политичка опција припаѓа, а не неговите лични и приватни интереси. *Родителите* треба ревностно да се грижат за правилниот развој и воспитувањето на своите деца со цел тие да станат општествено корисни граѓани на државата. *Менаџерите* имаат должност добро да управуваат со компаниите, да плаќаат данок, да имаат позитивен однос кон институциите на национално и локално ниво, но и да ги почитуваат правата на вработените, додека *вработените* имаат должност одговорно да ги извршуваат своите работни обврски во компанијата, да се грижат за имотот на работодавачот, како и да ги *чуваат деловните тајни*.

Меѓутоа, должноста е голем проблем на денешницата, бидејќи енормно голем број на луѓе не си ги извршуваат основните должности од разните улоги што ги имаат во општеството. (родител, работник, менаџер, професор, војник, функционер, бизнисмен итн). Ниеден човек со изградени етички вредности не го поставува прашањето од потребата за извршување на должноста. Должноста си ја исполнува само добро воспитана и изградена личност, која одговорно се однесува кон обврските кон семејството, сопствените деца, општеството, професијата, вработените, соседите. Само со беспекорно исполнување на обврските – должностите можат едно општество може да оди напред во секој поглед (економија, техника, наука, политика, култура). Оттука, можеме да констатираме дека моралот е важен двигател на секој поединец во исполнувањето на индивидуалните должности. Новинарската професија како чесна и угледна професија секако има света должност благовремено и вистинито да ја информира јавноста за сите настани поврзани со човекот и неговиот живот.

3.4. Толеранција

Толеранцијата е поим кој е тесно поврзан со етиката. Таа е столб на меѓусебно разбирање и почитување на различноста во општеството. Денес различноста е реалност на речиси секоја држава во светот. Нема ниту една држава во која не живеат различни етнички заедници кои ги негуваат сопствените културни и традиционални вредности. Основата на толеранцијата е токму постигнување единство во различноста.

Поимот толеранција е една од основните етички категории, односно таа е една од поважните универзални етички вредности. Со цел да го одредиме прецизно значењето на поимот толеранција прелиставме неколку речници и енциклопедии. Така, според познатиот Лексиконот на странски зборови и изрази (Вујаклија, 1980) поимот толеранцијата е определен како попустливост, трпеливост кон туѓите сфаќања, иако не мора со нив да се сложуваме, особено за прашања на верата. Во Речникот на македонски јазик (Конески, 1986) за толерантен-тна се смета оној кој пројавува трпеливост кон туѓо мислење, став, карактер и сл. Толеранција во македонскиот јазик значи, трпи, поднесува некого или нешто.

Во Политичката енциклопедија⁹ толеранцијата (lat. tolerantia - трпеливост, попустливост, граници во кои се дозволени отстапки) во политичка смисла се однесува на трпеливост кон одредени разлики, особено на разликите во мислењето, обичаите, ставовите, верувањата и др.

Во Речникот на УНЕСКО од 1995 година зборот толерантност значи трпење, поднесување, воздржување, способност да се одобрат и да се прифатат туѓи идеи, мислења, и поведенија различни од сопствените, без обид за дискриминација или притисок другите да станат како нас, па дури и љубов и љубезност кон нив.

Од сите горенаведени одредници на поимот толеранција, можеме да заклучиме дека, поимот толеранција генерално означува принцип на поднесување, трпеливост, пред се на почитување на туѓото мислење, верување и погледи. Суштината на толеранцијата е постигнување на единство во различноста (in plurum est unum).

Од дамнешни времиња контактите меѓу различни цивилизации и култури и далечни држави се засновале на взаемно почитување на различните мислења, обичаи, култури, верувања на другите народи и припадници на други култури и културни вредности. Со текот на историјата доаѓало до израз на исклучивооста, нетрпеливоста, одбојност и непријателство спрема другите кои се разликуваат. Верската нетолеранција е најстар облик на нетолерантност. Паралелно на верската нетолеранција, се јавиле и други форми на нетолерантно однесување како на пример на етничка, расна, јазична и национална основа. Ако се навратиме хронолошки во историјата ќе видиме многу примери каде нетолеранцијата била главна причина за големи историски конфликти.

Принципот на толеранција е еден од составните елементи на демократската теорија и претпоставка за работа на демократските институции, пред се толеранција спрема различното мислење, бидејќи без соочување и борба на мислење нема демократија и прогрес на човековиот дух. Толеранцијата значи отвореност, критичност, почитување на различното, но и потрага по компромис. Познатата револуционерка Роза Луксембург (1870-1919) напишала *“Слобода само за оние кои ја поддржуваат владата, само за членовите на една иста партија – колкав и да е нивниот број – не е слобода. Слободата е секогаш и исклучиво слобода за некој кој мисли и различно.”* (*Die Russische Revolution*).

Толеранцијата подразбира поседување на еден повисоко ниво на знаење и политичка култура за почитување на различното мислење. Сен Жист со својата позната парола “нема слобода за непријателите на слободата” всушност се залага да нема ни толеранција спрема нив.

Толеранцијата не е статична категорија. Таа има своја динамика и развој. Таа се учи и развива низ целиот живот. Но, и трпеливоста има свои граници. Според *Лешек Колаковски* неможат и несмеат да се толерираат: агесијата, геноцидот, мачењето, експлоатирањето, понижувањето и др.

Според *Декларацијата за принципите на толеранцијата на УНЕСКО* од 1995, таа преставува *“почитување, прифаќање и правилно оценување на богатството на различности на културите во светот, на нашиот начин на изразување и на нашите начини на изразување на нашата сушност како човечки суштества...Толеранцијата е хармонија на различноста. Толеранцијата е вредност која го прави мирот можен и придонесува светот на војната да се замени со култура на мир”*.

Творци на овој многу важен етички принцип се античките филозофи етичари, кои ја создадоа идејата дека сите луѓе се еднакви. Идејна основа за толеранцијата има и во индиското учење за ахимса, како етички метод на толеранција и неповредување на другите суштества но со зборови ниту со дела. **Џон Лок** (John Lock) во своите познати “Писма за толеранција” (1689-1692) се залага за поднесување и трпеливост кон различните погледи на светот и верски ставови. Тој во нив отворено вели дека “никој нема право на никаков начин да му нанесе штета на некој друг со лишување на неговите граѓански достоинства (права) или нив да ги укинува заради припаѓање на различна религија или верска практика.”

Францускиот филозоф **Волтер** (1694-1778) како голем хуманист и поборник за толеранција го напишал познатото дело “Расправа за толеранцијата” (1763), каде

⁹ Политичка енциклопедија, Савремена администрација, 1975, Београд, стр.1080.

застанува во одбрана на сите добри луѓе (верници со исправен морал), кои се обвинети, осудени и убиени само затоа што биле од друга вера. Основните вредности што тој го протежирал во верски поделената Европа се: не го мрази ближниот свој заради неговото мислење (различно), биди праведен, биди милостив, на сите луѓе гледај како на свои браќа зошто сите луѓе се деца на ист татко и создадени од еден Бог.

Толеранцијата е општа вредност во сите сфери од животот: во политиката, образованието, политиката, меѓународните односи, етничките заедници, соседите. Таа се манифестира низ разни облици на живеење и дејствување: мирољубива коезистенција, добрососедство, кохабитација, екуменизам, регионална соработка итн.

Дијалог. Водењето на дијалог е најдобриот метод за разбирање меѓу луѓето со различни погледи за било кое прашање. Преку дијалогот се согледуваат разликите, се откриваат интересите, се гради доверба меѓу страните, се создаваат потребите на секој, се развиваат алтернативи за разрешување на спорот и доближување на ставовите, заеднички одлучуваат за решението (одлуката). Денес, во современиот свет најпознати форми на дијалог се: *меѓурелигискиот* (дијалог меѓу разни верски конфесии), *политичкиот* (дијалог помеѓу позиција и опозиција), *социјалниот* (дијалог меѓу синдикатот и работодавачите), *интеркултурен* дијалог (дијалог меѓу различни култури) итн. Ова подразбира почитување на различноста или воспоставување единство на различноста. Секако, во тој контекст значајно место зазема и дијалогот помеѓу новинарската асоцијација и соодветното ресорно министерство за прашања кои се релевантни за новинарството, новинарската професија, медиумската регулатива, слободата на изразување, новинарската етика и др. Во услови на медиумски плуралистички амбиент и егзистирање и функционирање на повеќе новинарски асоцијации во државата сметаме дека е неопходно да постои ефективна комуникација и дијалог помеѓу различните новинарски здруженија за доброто на новинарството, особено кога се работи за прашања кои се однесуваат на статусот на професијата, слободата на изразување и сл.

Новинарите во својата професија постојано треба да ги користат толеранција и дијалогот како своја основна професионална алатка, бидејќи без нив, новинарската професија би била сосема нешто друго, односно професија без сопствена вредност и дух. Дијалогот е темелот на секое демократско општество каде новинарството има значајно место во зачувувањето и развојот на демократските вредности во општеството.

4. Религиозни извори на етиката

Етиката има мноштво на извори. Разни филозофски правци и филозофски учења од антиката до денес се извор на етиката. Во тој контекст, секако неодминлив извор на етиката се религиозните учења. Најпознати извори на Етиката се разните религиозни учења (христијанството, исламот, будизмот, јудеизмот, маздаизам, маниџејство, богомилство) во кои генерално се содржани основните принципи на човековото битисување, а тоа е дека човекот од бога е обдарен да прави добри дела, а злото (темнината) да се отфрла.

Христијанството како религиозно учење своите морални пораки ги искажува преку десетте Божји заповеди¹⁰ кои речиси сите се и денес актуелни: 1. Јас сум господ твој, да немаш други богови освен мене; 2. Не изговарај го напразно името на господ, твојот бог; 3. Почитувај ги твојот татко и твојата мајка; 4. Не убивај; 5. Не прави прељуба, 6. Не кради; 7. Не сведочи лажно против својот ближен; 8. Не го посакувај домот на твојот ближен; 9. Не посакувај ништо што му припаѓа на твојот ближен (што е туѓо); 10. Шест дена работи, а седмиот ден одмарај и посвети го на Господ.

Исламот (покорност): во своето учење проповеда дека луѓето мораат да му се поклонуваат само на Бога (Алах), и да покажуваат љубов и милосрдие едни кон други,¹¹ како и да бидат чесни, да ги почитуваат родителите и ближните, ...да бидат праведни, милосрдни и добри, трудољубиви и умерени во своите зборови и постапки. За Мухамед да

¹⁰ Библија (Свето писмо), Стариот и Новиот завет/превод Д. Х. Константинов, Втора Мојсиева книга, 20: Еуролибер, 1999, Битола, стр.89

¹¹ А. Мењ, Историја на религиите, НУБ Свети Климент Охридски, Скопје, 2010, стр.470.

се биде покорен на Бога, т.е. да се биде вистински муслиман, значело да се почитуваат три главни услови на верата: во однос на Бог тоа е **молитвата**, во однос кон блискиот-**милоста**, и во однос кон сопствената природа – **воздржувањето** (постот).

Будизмот како верско и религиозно учење ги учел следбениците да се однесуваат според следниот етички кодекс *Панча шила* (Пет заповеди)¹² кои се сведуваат на следното:

1. Воздржувај се од убиства.
2. Воздржувај се од кражби.
3. Воздржувај се од блуд.
4. Воздржувај се од лаги
5. Воздржувај се од стимулативни напитки.

Исто така, извори на етиката се и разни филозовски, политички и правни теории кои ги проучуваат етичките аспекти на човековите слободи и права, односите меѓу луѓето од аспект на почитување на основните морални и етички принципи. Како позначајни филозофски, политички и правни теории се: *тезиите за природните права на човекот, општествен договор, натуралистичката теорија, утопизмот, утилитаризмот, марксизмот, егзистенцијализмот и др.*

5. ЕТИЧКИ УЧЕЊА

5.1. Конфучие (551 - 479 п.н.е).

Неговата главна цел била наоѓање пат за мирен просперитет на општеството. Тој со својата филозофија се обидел да формулира учење чија цел била да се зацврсти моралот независно од религијата. Тој сметал дека човекот без никаква казна мора на научи да ги следи правилата на хуманоста и етиката. Хуманоста и етиката ги зацврстуваат семејството; тоа пак , придонесува за мирот во државата, а државата е таа која ќе му донесе на човекот среќен живот и благосостојба.¹³ Тој направил прв обид во историјата да се изгради автономија на моралот кој не е поврзан со религијата, односно бил против оние кои општеството сакале да го градат само врз насилство и казни и се залагал тоа да се заснова на етички принципи, верувајќи дека човекот повеќе е наклонет кон доброто отколку кон злото и ја негувал надежта во делотворноста на моралниот проповед.¹⁴ Конфучиј постојано укажувал на неопходноста на моралниот авторитет на владата “Управувањето е исправање“. Доколку покажувате пример на праведност, кој ќе се одважи да постапува неправедно?... Доколку вие не бидете алчни, луѓето нема да крадат.”¹⁵

5.2. Сократ и софистите

Сократ и Софистите се изворот на европската филозофска етика. Сократ во своите филозофски погледи за етиката ги поставува на научна основа. Тој настојува да покаже и докаже дека постојат објективни општи критериуми на исправноста, како во моралот, така и во управувањето со општеството и државата. Според Сократ секој човек може да дојде до поимите добро и зло, исправно и неисправно, и тоа врз основа на на увидот на сопствената морална свест и објективното значење на моралните поими за меѓучовечките односи и општествените односи во целина. Секој треба да се спознае себе си и да дојде до јасна

¹² Александар Мењ, Историја на религиите, НУБ Свети Климент Охридски, Скопје, 2010, стр. 91.

¹³ А. Мењ, Историја на религиите, ВиГ Зеница, Второ издание, превод од руски Ратомир Гроздановски. Скопје, 2010, стр.80.

¹⁴ Ибид, стр. 80

¹⁵ Ибид. стр. 80.

свест за оние принципи кои веќе се наоѓаат во неговата душа. Оваа негова метода почива врз претпоставката за морална автономија на човекот, па оттука Сократ се смета за основоположник на **автономната етика**.

Сократ моралната автономија на човекот е здружена со уверувањето дека за моралниот живот на човекот од голема важност е неговото сознание, размислување и знаење за последиците на сопственото дејствување. Според Сократ, ниту еден човек не го избира злото доброволно, не греша намерно, туку затоа што не вложува труд да постигне вистинско знаење за она што е добро или лошо. Добродетелта е знаење и таа се учи.

5.3. Платоново учење за Доброто

Платоновото етичко учење се темели на тоа дека врвната цел и смисла на животот може да биде само врвното Добро. Идејата на Доброто, Вистината и идејата за Убавината е една од трите врвни идеи во неговата теорија на идеите. Платоновото етичко учење можеме да го поделиме во два дела: на учење за највисокото Добро и вредноста на животот и на етичко-политичко учење за односот на поединецот и разните општествени класи спрема државата. Според него, државата е највисокото Добро и надвор од неа нема доблести за човекот. Затоа тој државата ја гледа како творба која ќе биде устоена според најдобрите закони, и во неа се треба да биде во склад со идејата за Доброто. На тој начин во државата ќе се реализира идеалот на **Правдината**.

5.4. Аристотелово учење за вистинската мера

За разлика од Платоновото учење кое се темели на идеализмот, Аристотел учење е концепирано како реален поглед на свет, а во тој контекст тој создава реалистичка филозофија и реалистичка етика. Негови најпознати дела се: Никомахова етика и Евдемова етика.

Според него општото (идејата, формата) постои и може да постои единствено низ поединечната сетилна, практична и конкретна стварност, а нормите, насоката на развојот на живите суштества е дадено во нив самите, како нивна внатрешна, природно дадена цел и обликувачка сила.

Најзначајниот дел на Аристотеловата етика се наоѓа во нејзиниот содржаен момент, според кој таа ја стекнува својата највисока **вредност**. Аристотел смета дека природата секогаш се грижи да ја запази вистинската мера, и држејќи ја секогаш средината, не дозволува било какви крајности да ја нарушат рамнотежата во односите меѓу нејзините различни делови. Меѓутоа, во човековата свест и постапки перманентно има **опасност од крајности**. За да ги избегне овие крајности, Аристотел на човекот му препорачува да биде умерен и разумен, бидејќи умереноста е средина меѓу две зла, меѓу претераноста и недостигот. Доблеста ја пронаоѓа и одбира **средната (вистинската) мера**.

5.5. Христијанска етика

Суштината на етичкото учење на христијанството како религија е содржано во Светото Писмо (Библијата), во Стариот Завет преку Десетте божји заповеди (морални заповеди) кои се дадени во форма на морални норми како што се: „.....Почитувај го твојот татко и мајка.....!, Не убивај!, Не прави прелјуба!, Не кради!, Не сведочи лажно против свој ближен!, Не посакувај ништо што е туѓо!”.¹⁶

5.6. Мартин Лутер (1483-1546)

¹⁶ Библија (Свето писмо), Стариот и Новиот завет/превод Д. Х. Константинов, Втора Мојсиева книга, 20: Еуролибер, 1999, Битола, стр.89

Мартин Лутер е водачот на реформацијата на црквата во текот на 16-от век. Тој го поттикнал христијанскиот народ во Западна Европа да се спротистави на Римокатоличката црква и папската доминација врз христијаните, која во тој период живеела на грбот на нејзините верници, воведувајќи меници за откупување на гревовите. Во 1517 година, јавно ги изнесе 95-те тези за реформа на црквата, што доведе до широко народно движење против папската власт. Всушност, движењето беше насочено против феудалното општествено уредување, на кое црквата му даваше организациона форма. Кога реформацијата доведе до селанска војна против феудализмот во 1525 година, Лутер направи се движењето да биде задушено.

Суштината на Лутеровата етика се состои во тоа што тој смета дека вистинските морални правила се божјите заповеди како божји наредби. Според него, покорувањето на таквите морални правила не може да ги задоволи човековите желби, па се создава антагонизам помеѓу она што го сакаме и она што Бог ни налага да правиме. Волјата и разумот на човекот не можат да го прават она што Бог го налага, туку прават гревови, па оттука човековото дејствување е спротивно на разумот и волјата. Единствено луѓето тоа можат да го прават со помош на божјата милост, бидејќи ниту едно човеково дело не е добро дело. Лутер се залагал за слобода на проповедање на евангелието.

5.7. Барух де Спиноза (1632-1677)

Барух Спиноза е холандски филозоф со еврејско потекло кој го напиша делото "Етика". Етичкото учење на Спиноза е познато како етички рационализам во смисла на тоа дека сознанието е највисоката вредност на човекот, а тоа е неговата слобода. Ова подразбира дека човекот треба да ја осознае ограниченоста на својата слобода и својата моќ, да ја сознае својата конечност, да мисли на животот, а не на смртта, да го прави она што е во негова моќ, да ја исполнува својата човечка должност, а она што е надвор од неговата моќ да го прифати со победничка смиреност.

Исто така, етичкото учење на Спиноза е во тесна корелација со неговото филозофско учење, според кое човекот, природата и Бог се во единство (*Deus sive natura* – Бог или природа). Со помош на рационализмот Спиноза во своите индивидуалистичко-утилитаристички сфаќања за животот се залага за **алтруизам** (љубов кон човекот) и **универзализам**. Кога ја бараме сопствената корист, разумот ни зборува дека најголемата корист е другиот човек, па затоа не треба да тежнееме кон нешто што би било штетно за другите.

5.8. Томас Хобс (1588-1679)

Томас Хобс (*Thomas Hobbes*) е познат по теоријата на општествен договор, според која луѓето осниваат држава со договор. Суштината на оваа теорија е дека луѓето со раѓањето стекнуваат одредени природни права, а државата кои ја формираат со општествен договор, треба да служи како средство за заштита на тие природни права. Природните права се загрозуваат со секојдневни конфликти помеѓу луѓето. Ваквата природна состојба Хобс ја опишува со тврдењето дека во неорганизираното општество секој човек е непријател на другиот човек (*homo homini lupus est*), додека природната состојба на општеството е војна на секој против секого (*bellum omnium contra omnes*). Со цел да ги спасат своите права, луѓето формираат држава, на која и се пренесуваат одредени права, под услов таа (државата) да ги штити природните права на граѓаните. Најпознато дело на Томас Хобс е Левујатан.

5.9. Утилитаризам и либерализам

Главни преставници на утилитаризмот се англиските филозофи и етичари Џереми Бентам и Џон Стјуарт Мил. Нивните етички учења ја аспектираат теоријата за слободата или либерализмот.

Џереми Бентам (1748-1832) своето етичко учење го темели на антрополошко-психолошки факти, според кои човекот тежнее да ги одбегне страдањето и болката и да постигне задоволство. Според него со човекот суверено владееат **болката и задоволството**. Во разработката на сопствената етичка теорија, Бентам изградил еден вид морална аритметика или етичка сметка која опфаќа неколку битни критериуми за одредување на вредноста на самите задоволства. Според него, такви критериуми можат да се сведат на седум основни и тоа: 1. Интензитет; 2. Траење; 3. Извесност или неизвесност; 4. Близина или одалеченост 5. Плодност; 6. Чистота 7. **Обем т.е. број на лица на кои задоволството се шири**. Дури седмата карактеристика го вбројува Џ. Бентам и утилитаризмот во историјата на познати етичари. Вреднувањето на задоволството т.е. неговата раширеност и бројност му даваат на Бентам широка општествена и хуманистичка димензија: најголема можна среќа за најголем можен број на луѓе! Задоволството ќе има поголема вредност ако тоа се прошири на поголем број на луѓе.

Џон Стјуарт Мил (1806-1873) своето учење за утилитаризмот го темели врз психолошки основи, надополнет со учењето за либерализмот, како универзална слобода за сите луѓе, особено од политички аспект, каде државата треба да биде целосно ставена во функција на самостојност и среќа на своите граѓани. Според Мил во човековата природа доминира стремежот кон **корисност** (utilitas), но не само на поединецот, туку корисност за сите луѓе во светот преку универзално тежнение-**постигнување на општа среќа**. Значи, **индивидуалното и колективното** мора да бидат усогласени, а тоа е можно единствено во цивилизираните општества, во кои секој човек е обврзан да живее во добри односи со другите.

Либерализмот како филозофско и политиколошко учење во себе содржи и елементи на етичко учење. Етичкото во ова учење се состои во давање најголемо значење на човековата индивидуа (индивидуализам), наспроти групата, колективитетот. Целта на либерализмот е да создаде општество во кое ќе има максимални услови за развој на индивидуата, која ќе напредува согласно способностите што ги поседува и ќе ја дели судбината на одлуките што ќе ги донесе самата. Слободата на индивидуата е исто така важна вредност на либерализмот, со тоа што индивидуата мора да поседува максимална слобода, но притоа да не ја повредува слободата на другите. Индивидуализмот се темели на еднаквоста на единките пред законот, политичка еднаквост. Ова учење не ја поддржува социјалната еднаквост, бидејќи разликата во богатството на индивидуите се заснова на индивидуалните способности и потенцијали, односно тој кој што е поспособен, поработлив ќе има повеќе. Добра страна на ова етичко учење е што се залага за воспоставување на правила на игра што ќе важат за сите еднакво, на индивидуите да им се дадат еднакви шанси за еднаков старт, а ќе победи најдобриот и најспособниот. Толеранцијата е следниот елемент на ова учење. Значи давање можност за искажување различни ставови, мислење а да победат најдобрите зад кои ќе застане мнозинството. Влијанието на државата треба да биде минимизирано – минимална држава, особено во економската сфера каде неприкосновено владееат пазарните законитости.

5.10.Фридрих Ниче (1844 - 1900)

Фридрих Ниче спаѓа во преставниците на т.н. натуралистичко-еволуционистичка етика. Негови најпознати дела се: “Така зборуваше Заратустра“, “Волја за моќ“, “Од онаа страна на доброто и злото“, “Генаологија на моралот“, “Анти христ“ и др. Учењето на Ниче инсистира на волјата за моќ, која според него е вистинска волја; таа е вистинската реалност; таа е самиот живот; човекот со волја за моќ е вистински човек. Смеслата на животот е постојана борба за живот и самоодржување. Во таа борба за живот опстојуваат и победуваат само најсилните и најспособните, и затоа само тие и таквите заслужуваат морална и секоја друга поддршка. Слабите и просечните, скромните и немоќните, се осудени на пропаст и исчезнување. Моралот, пак е прерушена волја за моќ. Тој е израз на лутината, омразата, зависта и побуната на слабите и неспособните против моќните луѓе.

Очигледно кај Ниче преовладува влијанието на Дарвиновата теорија на еволуционизмот, според која послабите суштества исчезнуваат на сметка на појаките. Тој, на местото на Бога го поставува **Натчовекот**. За Ниче натчовекот е слободна и борбена

личност, јунак и гениј, смел и храбар воин, возвишен творец на големи дела, кој не се придржува до никакви правила, освен до оние кој самиот си ги поставува. Сожалувањето и милоста на Натчовекот не му се својствени. За натчовекот не важат постојните морални и други вредносни норми. Моралот е измислица на слабите личности

Филозофското учење на Ниче за натчовекот беше погрешно интерпретирано, особено за време на фашизмот кога нацистичката идеологија го приспособи ова учење за своите политички цели, каде натчовекот е припадник на чистата ариевска раса, која има право да ги покори сите други народи кои се пониска раса.

Ниче, иако беше голем противник на доктрината на расизмот, империјализмот и милитаризмот, сепак, некои теоретичари неговото учење погрешно го интерпретираа и применуваа, па затоа не може овој мислител да се смета за предвесник на нацизмот.

5.11.Марксистичка етика

Творци на марксистичкиот концепт на етиката се Карл Маркс и Фридрих Енгелс. Иако во нивното учење не постои експлицитна и разработена етичка теорија, тие, во рамките на своето општо филозофско, економско и политичко учење воспоставиле етички ставови и заложби кои се однесуваат на борбата против човековото отуѓување (алиенацијата), класната борба, експлоатацијата и оплодувањето на капиталот. Круна на марксистичката филозофија е теоријата на револуционерната борба според која до економска и политичка слобода и еднаквост, бескласно и хумано општество може да се дојде по пат на организиран револуционарен преврат. Марксистичката етика можеме уште да ја наречеме и социјалистичка етика чиј основен постулат е еднаквоста меѓу луѓето на економски и политички план. Оттука можеме да кажеме дека **марксистичката етика е хуманистичка етика.**

Во периодот на реалниот социјализам (1945-1989), напредокот во кариерата на секој човек беше поврзано со исполнување на критериумот на морално-политичката подобност и одговорност. Ова подразбира дека за добивање на висока општествено-политичка и државна функција треба да си член на тогашната комунистичка партија, односно Сојуз на комунисти и да размислуваш како највисокиот партиски орган (ЦК-Централен комитет). Во спротивно, никој нема изгледни шанси за повисока општествена функција.

5.12. Фернандо Саватер (1947)

Роден е во баскискиот град Сан Себастијан. Спаѓа во редот на современите шпански филозофи етичари. Тој е еден од најпознатите професори по етика и филозофија на Универзитетот Баскија и Мадрид. Отворено се залага против методите што ги применува Баскиската сепаратистичка организација ЕТА.

Саватер, сакајќи на својот малолетен син да му ги објасни најважните аспекти на моралот, односно доброто однесување во 1991 година ја напиша познатата книга “Етика за Амадор” дело кое стана најпопуларно дело на етичка едукација на младата популација, која штотуку зачекорува во разбрануваниот и неетичен живот. Саватер во наведеното дело пишува дека секој човек во својот живот се наоѓа пред сериозен испит, односно сериозен крстопат: *дали ќе го избере добиот или лошиот пат*. Затоа кога го избираме патот-дестинацијата треба многу да внимаваме да не згрешиме, и изборот секогаш да ни биде правилен кој пред се ќе се базира на нашите животни сознанија и искуства. Тоа животно сознание и животно искуство за правилен избор на живиотниот пат на секој човек можеме да кажеме дека се нарекува **етика**.

6.ЕТИКАТА И ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА

Вовед

Новинарската професија е тесно поврзана со човековите слободи и права. Денес, речиси секој новинарски прилог или новинарска тема е поврзана со одредено човеково право, кое може да биде економско, социјално, политичко или друго право. Но, и новинарот

како професионалец има човекови слободи и права. Новинарот за успешно да пишува и да се носи со оваа мошне сензибилна општествена проблематика, сметаме дека треба добро да ја познава меѓународната, регионалната и националната правна регулатива за правата на човекот. Оттука, сметаме дека како никогаш досега проблематиката на човековите слободи и права треба да има централно место во новинарската професија најмалку од две причини. Прво, новинарот со својот новинарски прилог може да повреди одредено човеково право (право на приватност, авторско право, презумција на невиност и др.), второ и на новинарот може да му се повреди одредено човеково право (слобода на изразување, слобода на говор, право на живот, право на приватност, право на сопственост, право на плата, право на еднаквост и др.) од страна на одредена институција или економски и политички центри на моќ. Поради горенаведеното сметаме дека новинарите треба да поседуваат солидно познавање на корпусот на човековите права од правен аспект, но и начинот и механизмите на нивното остварување како на национален, така и на меѓународен план. Централно прашање коешто е поврзано со новинарската професија секако е слободата на изразување кое денес и во најдемократските општества е загрозено.

6.1. Етички концепт на човековите права

Поимот човекови права стана актуелен по завршувањето на Втората светска војна и формирањето на ООН. Човековите права преставуваат највисок дострел во развојот на етичкиот и вредносниот систем на човекот. Тие преставуваат синтеза на хуманата димензија на сите религиозни, филозофски и правни учења, но и мерило на достигнатиот степен на цивилизиски развој на човештвото.

Коренот на етичкиот концепт на човековите права длабоко се содржани во различните етички учења кои го разграничувале доброто и лошото во животот на луѓето, кои се нераскинливо поврзани со различни религиозни учења и верувања и обврските што ги поставуваат овие верувања пред човекот (грижа за другиот, сочувство, солидарност, чувство на одговорност). Дел од корените на моралниот концептот се интегрирани во филозовските и правните теории за човекот и неговите права и слободи. Најпознати современи филозофски и правни учења за етичкиот концепт на човековите права се: доктрината на природното право, политичкиот либерализам, демократијата, владеење на правото и правна држава. Човековите права освен што имаат правна, политичка, социјана, и културна димензија, тие имаат и голема етичка димензија. Етичката димензија на човековите права не подразбира само нормативно правно уредување на овие права, туку и нивна ефективна заштита преку одредени правни инструменти. Историски гледано човекот секогаш се борел за своето достоинство, дигнитет, за слобода, еднаквост и рамноправност. Човековата историја е всушност е историја на потчинување и омаловажувње на човековата личност. Основата на етичкиот концепт на човековите права лежи во почитувањето на животот и достоинството на човекот. Голем број на филозофи, мислителите од различни временски периоди ги анализирале и проучувале причините за нееднаквоста и нерамноправноста меѓу луѓето. Нивната заложба била да се почитуваат човековите права и слободи од сите аспекти Во секоја историска епоха имало поединци кои со своите политички, религиозни и етички ставови и погледи отворено се залагале за слобода, рамноправност, еднаквост и демократија.

Аристотел е еден од првите антички филозофи кој ја видел поделбата на општеството на класи (неморална појава) кој за робовите рекол дека се орудија кои зборуваат.

Во средниот век, најважен правен документ со силни етички принципи е **Големата повелба за слободите** (Magna Carta Libertatum) од 1215 година. Во Повелбата стои дека “правото и правдината никому нема да бидат продадени, ускратени или одложени”.¹⁷ Во неа се навестени правото на граѓаните во определена постапка да ги заштитат своите слободи и права (*due process of law*).

The Habeas Corpus Act (1679) е акт со кој се регулира постапката за заштита на граѓаните од самоволното лишување од слобода. Со него се штитела единката од

¹⁷ Чл. 40 од Големата повелба на слободите (Magna Carta Libertatum).

самоволието на државната власт и од полицијата. Според одредбите на овој акт пропишано е дека никој не може да биде уапсен за дело кое не било предвидено со правото (*Nullum Crimen Nulla poena sine lege*), а секој уапсен граѓанин имал право да побара да биде изведен пред суд за да ја докаже својата невиност.

Декларацијата за независност на САД (Declaration of Independence) од 4.07.1776, се засновува на концепцијата за природните права која поаѓа од тоа дека *сите луѓе се раѓаат со еднакви права и дека нивниот Творец ги обдари со неотуѓиви права*, како што се правото на живот, правото на слобода и правото на среќа. Правото на среќа е ново право кое денес сите го препознаваат како американски сон за подобра иднина (American dream).

Интенцијата на оваа Декларација е потребата од раскунување на политичките врски на американските колонии од англиската колонијална власт која била деспотска и воведувала високи даноци итн.

Декларацијата за правата на човекот и граѓанинот (*Declaration des droits de l'home et du citosen*) од 1789 година преставува најзначаен документ на Француската револуција со универзално значење за човековите права. Декларацијата содржи многу слична формулација во која се истакнува дека "сите луѓе се родени еднакви во своите права".¹⁸ Во овој акт доаѓа до израз концептот на француското просветителство и природните права на човекот. Во неа биле утврдени следните права: право на еднаквост, право на слобода, право на безбедност, слобода на мислата, слобода на говорот, слобода на уверувањето и др.

6.2. Меѓународно - правна рамка за човековите права и слободи на ООН

Денес, идејата на човековите права, својот развој и реалност ја темели на првите меѓународни документи, процедури и организации за заштита на правата на човекот донесени од страна на **ООН**. Најважни меѓународни правни инструменти за човековите слободи и права се содржани во: *Повелбата на ООН од 1945*, *Универзалната декларација за човековите права од 1948*, *Меѓународниот пакт за граѓански и политички права и Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права од 1966 година (стапија во сила 1976)*.

А. Повелба на ООН

Создавањето на ООН, на 26-ти јуни 1945 година може да се означи како реализација на идејата на создавање на универзална меѓународна организација за обезбедување на трајност на светскиот мир и безбедност, при што верувањето во човековите права е потврдено со Повелбата на ООН од 1945 како формален почеток на универзализација на човековите права. Преамбулата на Повелбата ја искажува решителноста на ООН да ја воспостават вербата во основните човекови права, во достоинството и вредноста на индивидуата, во рамноправноста меѓу мажите и жените, и на малите и големите народи, како и да создаваат стимули за заштита на основните човекови слободи и права, независно од нивниот пол, раса, јазик или вероисповед. Повелбата ги обврзува сите држави членки на ООН да ги штитат и унапредуваат човековите права. Појдовна синтагма на Повелбата на ООН

Одма после оснивачката конференција на ООН, во рамките на Економско социјалниот комитет се формира Комисија за човекови права, која доби за задача да изработи Нацрт Меѓународна повелба за човекови права. Комисијата имаше тројна задача: да изготви Декларација, Пакт и Мерки за имплементација. Нацртот е работен од 24 мај до 18-ти јуни 1948 година и предаден до Генералното собрание на ООН на разгледување на неговата 183-та седница одржана на 10.12.1948 каде со 48 гласови „за“, 8 воздржани и ниту еден „против“, е усвоена Универзалната декларација за човековите права, како заеднички стандард на постигнување на сите народи и сите нации.

Б. Универзална декларација за правата на човекот

¹⁸ Член 1 од Декларацијата за правата на човекот и граѓанинот од 1789 година.

Универзалната декларација за правата на човекот на ООН (*Universal Declaration of Human Rights* 1948) е донесена од Генералното собрание на ООН. Со Декларацијата човековите права стануваат меѓународен (универзален) стандард. Декларацијата не преставува правно обврзувачки документ и во врска со нејзината операционализација не се формирани никакви посебни тела, механизми или процедури. Меѓутоа, тоа не значи дека Универзалната декларација нема никаква практична вредност и дека останува само збир на добри желби прифатени од страна на државите. Во Универзалната декларација стои дека: *“сите човечки суштества се раѓаат слободни еднакви според достоинството и правата. Тие се обдарени со разум и совест и треба едни кон други да постапуваат во духот на братството (чл. 1)”*. Сите права и слободи утврдени со оваа Декларација му припаѓаат на секое лице без разлика на расата, бојата на кожата, полот, јазикот, вероисповеста, политичкото или друго мислење, националното и општественото потекло, имотната состојба, раѓањето или било кои други услови. Со Декларацијата се утврдени над 30 човекови слободи и права како на пример: право на живот, еднаквост пред законот, слобода на движење, право на азил, право на државјанство, право на имот, право на слобода на мислата, совеста и вероисповест, вклучувајќи ја слободата на промена на вероисповест или убедувањето, слобода на мислење и изразување, право на слобода на мирно собирање и здружување, право на социјално осигурување, право на работа и слободен избор на работа, право на еднаква плата, право да образува синдикати и слободно да стапува во синдикати, право на образование, и др. Декларацијата препорачува меѓународните конфликти да се решаваат по мирен пат, со взаемно почитување, разбирање и со дијалог, а не со насилни средства (војна).

По донесувањето на Универзалната декларација за човековите права, ООН донесе и други меѓународно-правни инструменти за човековите слободи и права од кои најпознати се: Меѓународниот пакт за граѓански и политички права (ратификуван од 149 држави) и Пактот за економски, социјални и културни права од 1966 година. Универзалната декларација и двата меѓународни пакта го сочинуваат **Меѓународниот закон за човекови права**. Универзалната декларација својата прва операционализација и конкретизација ја добива со двата меѓународна Пакта на ООН (Меѓународен пакт за граѓански и политички права и Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права).

В. Меѓународниот пакт за граѓански и политички права (ООН)

Меѓународниот пакт за граѓански и политички права е усвоен од страна на Генералното собрание на ООН на 16.12.1966 г., а стапи во сила на 23.03.1976 година. Пактот преставува меѓународно-правен инструмент во кои се уредени основните граѓански и политички права на човекот. Пактот поаѓајќи од начелата прокламирани во Повелбата на ООН дека признавањето на вроденото достоинство и еднаквите и неотуѓивите права на сите членови на човековото семејство е темел на слободата, правдата и мирот во светот. Во Пактот се содржани следните права и слободи: Сите народи имаат право на самоопределување и слободно да располагаат со своите природни богатства; еднакво право на мажите и жените; секое човечко суштество има право на живот; секој осуден на смрт има право да бара помилување или замена на казната; никој не може да биде подложен на мачење, ниту свирепо, нечовечко или понижувачко постапување или казнување; никој не може да биде држан во ропство и трговија со робови; никој не може да биде држен во потчинетост; секое лице е слободно да ја напушти било која земја вклучувајќи ја тука и сопствената; секој има право на слобода на мислење, совест и вероисповед; слобода на изразување; секое дете има право да стекне државјанство; право на слободно здружување и организирање на синдикати и др.

Г. Меѓународен пакт за економски, социјални и културни права

Овој Пакт е усвоен од страна на Генералното собрание на ООН на 16.12.1966 г., а стапи во сила на 23.03.1976 година. Овој Пакт содржи корпус на економско, социјални и културни права од кои како поважни би ги издвоиле следните: правото на

самоопределување, еднакви права на мажот и жената, право на работа и слободен избор на професија; безбедни и хигиенски услови за работа; минимална плата која гарантира основна егзистенција; еднаква награда за работа од еднаква вредност; право на одмор, слободно време, платено отсуство од работа и награда за државни празници; право на секое лице да основа синдикати; право на штрајк; право на социјално осигурување; право на образование и др.

7. Институционална рамка

7.1. Институционална рамка на ООН за заштита на човековите права

На меѓународно ниво се формираат неколку системи од институции за промовирање и заштита на правата на човекот. Најшироко и најкомплексен систем од институции и процедури за промоција и заштита на човековите права е системот на ООН. Системот на институции на ООН го сочинуваат следните органи: Генерално собрание, Советот за безбедност (15 членки од кои 5 постојани и 10 променливи), Економско-социјалниот комитет (ЕКОСОК) кои е составен од 54 членки на ООН.

Најважно тело во системот на ООН кое се бави со човековите права е **Комисијата за човекови права** која е формирана во 1946 година и заседава еднаш во годината во Женева.

Во рамките на ООН функционира и **Висок комесар за човекови права** кој е формиран во 1994 година од страна на Секретаријатот на ООН. Задачата на Високиот комесар е да ги отстранува сите пречки за целосна реализација на сите човекови права и спротивставување на повредите на човековите права.

Освен наведените тела, во рамките на ООН функционираат повеќе специјализирани организации за разни области кои во голема мера се занимаваат со некој аспект на практикување и заштита на човековите права и слободи: *УНИЦЕФ* (за деца), *УНЕСКО* (образование, наука и култура), *ФАО* (за храна), *МОТ* (за труд), *СЗО* (здравство) чија основна мисија е развој и подобрување на условите за животот, образование, наука, културата, здравството, дистрибуирање на храна во критичните региони и друго. Овие специјализирани организации на ООН се носители на голем број на меѓународни и регионални проекти за помош и подобрување здравјето, на условите за живот на децата, сиромашните, гладните, .

УНЕСКО многупати бил носител на разни проекти и акции за истражување на Етиката, развој на Биоетиката, за воведување на Етичко образование во училиштата во сите држави во светот со цел ширење на Универзалната етика, како израз на единство на сите етички интенции на патот кон создавање универзални етички принципи во целиот свет.

Во функција на развојот на човековите слободи и права, Генералното собрание на ООН усвои и други правни инструменти со кои се уредуваат специфични права (децата), од кои најпознати се: Декларацијата за правата на детето, Универзалната декларација за биоетика и човековите права.

Од сите горенаведени правни инструменти можеме да констатираме дека човековото минато низ историјата се состоело од борба за социјална правда, еднаквост, правичност и рамноправност. Етиката и човековите права имаат длабока онтолошка поврзаност. Ако ги анализираме врските на овие две категории ќе забележиме дека тие имаат многу заеднички елементи во човековото битисување и остварувањето на човековото достоинство. Значи етиката е тесно поврзана со човековите права. На врвот од скалата на етиката вредност е почитувањето на човековите права и слободи. Етиката како практична филозофија која го проучува односот меѓу луѓето од аспект на правење добро и лошо, човековите права како висока етичка вредност се основата на кои почива самата етика. Етиката со своето учење ги прокламира почитувањето на човековите права како највисока цивилизациона вредност.

7.2. Правни инструменти на Советот на Европа

На регионално ниво, **Советот на Европа** во 1950 година ја усвои Европската *Конвенција за човековите права*, во 1961 година *Европската социјална повелба*, потоа *Европската повелба за локална самоуправа* во 1985 година, *Европската повелба за*

регионалните или малцинските јазици (1992), како и Рамковната конвенција за заштита на правата на националните малцинства (1995).

Европската унија има усвоено неколку правни инструменти за човековите слободи и права. На состанокот на Европскиот совет во Луксембург во јуни 1993 година е усвоена *Декларација за човековите права*, а во ноември 1993 година Европскиот совет усвои *Резолуција за човековите права, демократијата и развојот*. Сиот овој историски развој на идејата за човековите права ни дава право да заклучиме дека досегашниот развој, без разлика на застојот, доведе до видоизменување на свеста на граѓаните за улогата на своите права како коректив во системот во кој живеат. Свеста на граѓаните, државите и светот добија една нова етичка димензија во осознавањето на своето место во општеството, но и задачата, одговорностите и должностите на општеството во заштитата на истите тие права.

A. Европска конвенција за заштита на човековите права и основни слободи

Европската конвенција за човековите права од 1950 година е најзначајниот правен инструмент за човековите права во Европа. Оваа Конвенција преставува камен темелник на Советот на Европа заснована врз вредностите на плуралистичката демократија, владеење на правото и човековите права. Европската конвенција има еволутивен развој, така што во првичниот текст содржела само 16, а денешниот текст опфаќа околу 25 човекови слободи и права, со тенденција за дополнување со нови човекови права и слободи.

Во Конвенцијата контролните механизми за заштита на човековите права заземаат поголем простор и имаат поголемо значење за човековите права, бидејќи поважно е да се заштитат, отколку нивното постоење на хартија.

Конвенцијата има обврзувачко дејство за државите-членки откако таа ќе биде ратификувана во националното законодавно тело на државата членка на Советот на Европа. Конвенцијата стапува во сила од денот на влегување во сила на законот за нејзина ратификација.

Република Македонија Конвенцијата ја потпиша на 11-ти Ноември 1995 година во Стразбур од страна на министерот за надворешни работи. Во март 1997 година Собранието на РМ го донесе Законот за ратификација на Конвенцијата за заштита на правата на човекот, првиот протокол, протоколот број 4, протоколот број 6, протоколот број 7 и протоколот број 7 и протоколот број 11 на Конвенцијата. Законот стапи во сила на 19 март 1997 година. Од тогаш Конвенцијата стана составен дел правото на Република Македонија. Со верификацијата на Законот за ратификација на Конвенцијата, Република Македонија ги прифати членовите 25 и 46 од Конвенцијата, со кои се прифаќа правото на граѓаните на индивидуална жалба против државата членка, во случај на непочитување на слободите и правата од Конвенцијата. Република Македонија ги ратификуваше сите протоколи, меѓу кој и протоколот 11 со кој се укина Европската комисија за човековите права, а се воведо на нејзино место Европски суд за човекови права.

Конвенцијата ги содржи следните права и слободи: право на живот, забрана на мачење, забрана на ропство и принудна работа, право на слобода и безбедност, право на правична судска постапка, право на почитување на приватниот и семејниот живот, слобода на мислење, совест и вера, слобода на изразување, слобода на собирање и здружување, право на брак, право на ефикасен правен лек, забрана на дискриминација, и др.

ДА СТАВАМ ПРЕСУДА ОД ЕВРОПСКИОТ СУД ЗА ЧП

Б. Европска социјална повелба

Втората генерација на човекови права (економски, социјални и културни) во рамките на Советот на Европа се опфатени со Европската социјална повелба. Европската социјална повелба е усвоена во 1961 година од Советот на Европа, а стапи во сила во 1965 година. Овој акт уште се нарекува и Европски работнички устав. Повелбата има еволуционен развој, бидејќи таа е надополнувана и ревидирана со дополнителни протоколи. Правата кои се утврдени со Европската социјална повелба се:

1. права од областа на вработувањето,
2. права од сферата на социјалната сигурност и
3. права на посебна заштита на чувствителни групи (мајки, деца, инвалиди, возрасни).

Во изменетата Европска социјална повелба се утврдени вкупно 31 право. Листата на социјалните права е тешко да се заклучи, бидејќи постои тенденција таа да се шири со нови права кои ги наметнува новото време.

Со Повелбата се утврдени следните права: право на работа, право на правични услови за работа, право на безбедни и здрави услови за работа, право на правична плата, право на организирање, право на колективно преговарање, право на децата и младината на заштита, право на вработената жена на заштита на мајчинството, право на професионална ориентација, право на професионална обука, право на заштита на здравјето, право на социјално осигурување, право на еднакви можности за вработување и работа без половова дискриминација, право на информирање и консултирање, право на учество во одлучувањето за работните услови и работната средина, право на достоинство на работата, право на заштита на работничките претставници, право на стан, итн.

За заштита на правата на вработените, Повелбата овозможува формирање на **Европски комитет за социјални права**, која има за задача да утврди дали државите членки на Советот ги почитуваат правата наведени во неа. Комитетот е составен од 12 независни, непристрасни членови кои ги бира Советот на министри на Советот на Европа со мандат од 6 години, со можност за уште еден мандат. Комитетот ја следи примената на националните закони на државите членки.

Втор контролен механизам за примена на одредбите на Повелбата е обврската на државата членка на секоја година да **поднесува извештај** како се применети законите и праксата во однос на Повелбата. Секој извештај се однесува на прифатените одредби на Повелбата. Доставените извештаи Комитетот ги разгледува и одлучува дали состојбата во државата е во склад со Повелбата. Комитетот ги донесува одлуките во форма на заклучок и се објавуваат секоја година. Доколку Комитетот има одредени забелешки, тие се доставуваат до државата членка со обврска истите да се отстранат во одреден временски рок. Ако државата членка не ги отстрани забелешките дадени од Комитетот, Советот на министрите доставува препорака до дотичната држава членка на Советот да ја промени состојбата со законите.

Трет начин на контрола над примената на Повелбата е **постапката на поднесување на колективни жалби**. Организации кои имаат право да поднесуваат колективни жалби пред Европскиот комитет за социјални права се: ЕТУЦ (Европска конфедерација на работниците од стопанските претпријатија), УНИЦЕ (Европската конфедерација на синдикатите од јавните претпријатија во Европа), и ИОЕ (Европското здружение на работодавачи), синдикатите и здруженијата на работодавачи од државата на кои се однесува, НВО и др.

7.3. Европски суд за човекови права

Европскиот суд за човекови права започна да функционира од 21 јануари 1959 година со седиште во Стразбур. Судот има онолку членови колку што има држави членки на Советот на Европа (47). Мандатот на судиите е 9 години со можност за повторен избор. Пресудите на Европскиот суд се конечни и правосилни. Тие се задолжителни и извршни за државите членки на Советот на Европа. Во надлежност на Европскиот суд се следниве прашања:

- индивидуални жалби;
- интерпретација на Конвенцијата на барање на држава членка на Советот на Европа;
- давање на советодавни мислења за правни прашања сврзани со толкувањето на Конвенцијата и др.

Право на индивидуална жалба имаат физичките лица, невладините организации и група на единки кои сметаат дека им се повредени правата од Конвенцијата. Европскиот суд ќе ја прифати жалбата откако ќе бидат исцрпени сите домашни правни лекови, во рок од шест месеци, сметано од датумот на кој е донесена конечната судска пресуда од домашните судови.¹⁹

Европскиот суд е обврзан да се обиде да постигне пријателско помирување меѓу жалителот и државата чиј органи ја сториле повредата на Конвенцијата. Ако се постигне пријателско помирување резултатите мора да бидат верификувани од Судот, односно предметот се симнува од списокот на предмети со одлука. На тој начин Судот се јавува во улога на медијатор во преговорите меѓу жалителот и застапникот на државата.

7.4. Класификација на човековите права

Денес постои широка лепеза на голем број човекови права со тенденција да се надополнува со нови. Историски гледано човековите права се создавале генерациски. Во првата генерација спаѓаат: **лични слободи и права**. Меѓу првите гарантирани лични права се правото на живот, на лична слобода, на сопственост, на среќа и слобода на совест. Подоцна оваа листа на права се проширува со: *право на заштита на физичкиот интегритет на човековата личност* (забрана на мачење и друго нечовечко или понижувачко постапување или казнување, презумција на невиност), втора подгрупа – оние слободи и права што го *заштитнуваат духовниот интегритет на личноста* (правата насочени кон заштита на приватноста на човекот) и третата подгрупа - оние слободи и права што го изразуваат *статусот на човекот во општеството* (право на еднаквост пред законот и слобода од секаков вид дискриминација).

Политичките слободи и права се втората генерација на слободи и права. Тие права се: *слобода на мислење и говор, слобода на политичко здружување и дејствување, слобода на информирање, право на мирно собирање и протест, изборно право, право за вршење на јавни функции, право на локална самоуправа, малцински права*.

Социјално-економските и културните права се трета генерација на човекови права. Тука спаѓаат: правото на сопственост, право на работа, право на социјална сигурност, право на дом, право на заработувачка, право на здравствена заштита. Во културните слободи и права спаѓаат: право на образование, слобода на научно и уметничко творештво.

Еколошките права се четвртата и најнова генерација на човекови права. Тие се: *право на здрава животна и работна средина, право на здрава генетски исправна храна и др.* Овие права произлегуваат од свеста и сознанието на граѓаните дека секоја единка – граѓанин станува свесен за фактот дека сето она што го има, го има благодареејќи на природата. Ова укажува дека експлоатацијата на природните ресурси треба добро да се планираат и обновуваат со цел рамнотежата во природата да се сочува.

7.5. Мобинг

Поимот мобинг е релативно нов термин во науката. Прв го употребил д-р. Хајнц Лејман. Зборот мобинг потекнува од англискиот збор “*mobb*”, што значи агресивен чопор и зборот “*mobbish*“, што значи грубо, вулгарно, примитивно, простачко. Научникот Конрад Лоренц (*Konrad Lorenz*), мобингот го споредува со однесувањето на чопор животни кон нивниот непожелен член, негов прогон се додека самиот не ги напушти.

Мобингот преставува нов облик на неетичко однесување во процесот на работа, односно, тој преставува облик на неетичко и паталогско комуницирање во процесот на работата и работното место. Наједноставно кажано мобингот значи вршење психолошки притисок и малтретирање на работниците на работното место. Заради големата зачестеност и долготрајно непријателско однесување, ова малтретирање резултира со големо ментално, психосоматско и социјално страдање на жртвата на мобинг. Често се поврзува и со зборот “*bully*“, што значи силеција, насилник. Овој вид на неморално

¹⁹ Светомир. Шкарик, *Уставно право*, Култура, Скопје, 2008, стр. 413.

однесување кон работниците го забележал шведскиот психолог од германско потекло проф. Д-р. Хајнц Лејман (*Heinz Leymann*). Според д-р. Лејман мобингот се манифестира преку злонамерни забелешки, шпионирање, клеветење, закани, измачување со цел да се загрози интегритетот на некое лице, нејзиниот професионален, социјален и приватен живот.²⁰ Како егзекутори на психичкото малтретирање се јавуваат самите работници индивидуално, група на работници, но и хиерархиски повисоко рангирани структури (работодатели, шефови, менаџери). Кога станува збор за малтретирање на работниците помеѓу самите себе кои се на исто равниште, тогаш имаме хоризонтален мобинг, а ако станува збор за психичкото малтретирање од управувачко-раководните структури над работниците тогаш имаме вертикален мобинг. Од неодамна вертикалниот мобинг се јавува и во обратна насока, односно кога вработените се организираат и вршат мобинг против својот/своите менаџер/и поради нивното негативно однесување кон вработените. Овој вид на вертикален мобинг се јавува поретко.

Во ЗРО на РМ во членот 9-а е дадена поширока правна дефиниција за мобингот која гласи *“секое негативно однесување од поединец или група кое често се повторува (најмалку во период од 6 месеци), а претставува повреда на достоинството, интегритетот, угледот и честа на вработените лица и предизвикува страв или создава непријателско, понижувачко или навредливо однесување, чија крајна цел може да биде престанок на работниот однос или напуштање на работното место.”*²¹

8. ЕТИКА И ПОЛИТИКА

Едно од најпоставуваните и најдебатираните прашања на денешницата е дали има етика во политиката или политика во етиката. Одговорот на сите научни и стручни дебати за релациите меѓу овие две важни општествени сфери е речиси идентичен. Тој е дека политиката и етиката се тесно поврзани сфери, дека се меѓусебно испреплетени и влијаат една на друга. Само прашањето е кој од овие две општествени сфери има поголемо влијание врз другата или пак меѓу нив постои одредена рамнотежа. Сите филозофски учења од антиката до денес имаат тенденција политиката да ја стават во етички рамки, односно политичарите во вршењето на својата професија да се раководат од основните етички вредности и потребите на граѓаните и електоратот. Современата политичка пракса многупати ја демантирала политичката теорија дека основата на политиката и политичката активност е етиката и моралното однесување.

Многу филозофи и политички теоретичари, од антиката до денес, политиката и политичката активност ја поврзувале со етички и морални принципи на однесување. Повеќето од нив во своите филозофски и политички ставови за политиката протезирале вредности како што се: еднаквост, слобода, демократија, мир, толеранција, недискриминација итн. Меѓутоа, познатиот флорентински политичар, писател и теоретичар **Николо Макијавели** (*Niccolo Machiavelli*, 1469-1527), во своето познато дело Владетел (*Il Principe* 1513), со неговата позната максима *“целта ги оправдува средствата”* ги одвоил моралните принципи од политиката (макијавелизам). Тој владеењето го сфаќал како метод на водење на политика, кој се состоел во култот на силата, непочитување на верата, циничната аморалност, идејата со сите средства, дури и најподлите и најнехуманите, да се применуваат ако со нивната примена можат да се остварат крупни и “возвишени” цели. Макијавели во политички поделената Италија, се залагал за создавање на централизирана национална држава и предлагал тоа да се оствари со помош на апсолутистички монарх кој би се потпирал на војската и кој во интерес на нацијата не би се воздржувал од употреба на ниту едно средство (воена сила). Преку примерот на макијавелизмот сакаме да потенцираме дека најчесто политиката се перцепира како неморална сфера, каде владее страста, желбата за власт, пари, поделба на луѓето и др.

Во историјата постојат голем број на позитивни примери за практикување на добра политичка етика во сферата на човековите слободи и права. Неколку оставија силен печат во современата историјата кои се вистински примери за идните генерации.

²⁰ Мобинг-психички притисок на работното место, ССМ и Фридрих Еберт, Скопје, 2009, стр. 17.

²¹ Член 9-а од ЗРО на РМ пречистен текст (Службен весник на РМ бр.16/10).

Во далечната 1893 година **Мохандас Карамчанд Ганди** (1869-1948) познат како **Махатма Ганди (Голема Душа)**, патувајќи со прва класа во воз на релацијата од градот Дурбан до Преторија (Јужна Африка), грубо бил исфрлен од кондуктерот, бидејќи несакал да премине во втора класа. Индусите и другите обоени луѓе тогаш немале право да патуваат во прва класа. Навреден и понижен, тој, ноќта ја поминал во чекалната на железничката станица, и се запрашал дали мора да ја трпи неправдата. Одлучил дека повеќе нема да трпи неправди, но за искоренување на неправдата ќе се бори со ненасилни методи. Неговата одлука се преточи во барање на вистината преку конкретни акции. Тоа беше акција со ненасилство кое прерасна во вистинска филозофија на ненасилство (сатјаграха). Овој настан длабоко бил врежан во свеста на младиот Ганди по што тој се преобрази во голем лидер на сиромашните слоеви во Индија. Гандиевата социјално-филозофска мисла се развива под влијание на Толстоевиот принцип на неспротивставување на “злото со друго зло”, како идеал на христијанството кое идејно се надоврзува непосредно на социјално-религиската реформа Рамакришна (1836-1886) во Индија, чиј покрет тежнее за морално и општествено заздравување на земјата од раздор и верско секташтво. Рамакришна проповедува еднаквост на сите религии, особено на хиндуизмот, мухамеданството и христијанството.

Што е Сатјаграха? САТ (вистина) + АГРАХА (сила)=САТЈАГРАХА или во превод Сила на вистината. Значи, сила која извира од самата вистина и љубовта кон ненасилството. Столбот на кој што се потпира сатјаграха е ахимса, т.е. активна љубов. Тоа е ненасилна борба заснована на вистината. Оваа борба Ганди запрв пат ја започнува во Јоханесбург, Јужна Африка, на 11 септември 1906 година, а ја продолжува во 1920 година започнува ненасилна борба за ослободување на Индија од Британската колонијална власт. Тој со силата и моќта на филозофијата на ненасилство успеа да го мобилизира индискиот народ во борбата за независност и слобода од Британската империја без употреба на оружје. Во 1947 година ја порази Британската империја со употреба на Сатјаграха, т.е. жива сила. Според Ганди, најголемата сила е отпорот на народот. Една од пораките на Ганди е *„граѓанската непослушност станува света должност кога државната власт станува нелегитимна и корумпирана (неморална)*. За да успее Сатјаграха треба да се исполнат три предуслови.

1. Целта мора да е правична;
2. Треба да се биде храбар, односно стравот треба да се стане проактивна трансформирачка и креативна сила, а гневот да се контролира; таа бара трпеливост, упорност и предаденост,
3. Противник е неправдата, а не конкретни лица (со име и презиме).

Во 1963 година поради силно изразениот расизам и сегрегацијата кои тогаш доаѓаа до израз во САД се појави силно граѓанско движење за човекови слободи и права. Инспирација американските граѓани за борба против правењето разлика по основ на раса добија од Декларацијата за независност на САД од 1776 и Уставот на САД од 1787, каде во Преамбулата пишува дека сите луѓе се раѓаат еднакви. Ова движење предводена од познатиот лидер за човекови права д-р **Мартин Лутер Кинг** (баптистички свештеник) на 28.08.1963 година го организираше познатиот марш за работа и слобода кога во главниот град Вашингтон од сите сојузни држави дојдоа над 250 илјади американци, од кои повеќето беа афроамериканци, но имаше и белци, барајќи да се донесат сет на закони кои се однесуваат на укинување на подредената положба на афроамериканците (десеграција, право на достоинствена работа, право на глас). Говорот на Мартин Лутер Кинг, “Имам сон” (*I have a Dream*) предизвика овации и воодушевување кај присутните и се смета заедно со Гетсбуршкото обраќање на Абрахам Линколн за еден од најдобрите говори во историјата на американското говорништво. Најголем дел од овие барања беа озаконети со донесување на Закон за граѓански права (1964) и Закон за избори (1965). Овие закони беа донесени во времето на претседателот Линдон Џонсон. За својата активност, тој на 14.10.1964 година ја доби Нобеловата награда за мир на 35 годишна возраст. Од 1965, Кинг почнува да изразува сомнежи во врска со улогата на САД во Виетнамската војна. На 4

април 1967 - точно една година пред неговата смрт - Кинг одржа говор кој беше остро насочен против улогата на САД во војната, инсистирајќи дека САД е во Виетнам „за да го окупира како американска колонија“, при што го нарече САД „најголем испорачувач на насилство во светот денес“.

Во прилог на својата посветеност на намалувањето на социјалните разлики, во 1968 Кинг ја организира „Кампањата на сиромашните“, која кулминира со марш до Вашингтон, при што на 3 април Кинг одржа говор во врска со сиромаштијата. Следниот ден врз Кинг беше извршен атентат во Мемфис, Тенеси додека се подготвуваше да предводи марш во знак на поддршка на синдикатот на санитарските работници од Мемфис. На неговиот погреб присуствуваа околу 300.000 луѓе. Извршител на атентатот беше Џејмс Ерл Реј, а многумина се сомневаат дека владата беше вмешана во атентатот врз Кинг. Она што сигурно се знае е дека Федералното истражно биро уште од 1961 почна да се интересира за Кинг, поради сомневања дека е поврзан со комунистите.

Непосреден повод да се појави граѓанското движење за човекови права беше настанот што се случи на 1.12.1955 година во автобус во градот Монтгомери (Алабама), кога **Роза Паркс** (1913-2005 афроамериканка) ја одби наредбата на возачот да стане од седиштето во автобусот резервирано за белите луѓе. Овој настан го потресе целиот свет и стана инспирација за голем број на хуманисти и борци за човекови права да започнат организирана борба против расизмот како начин и филозофија на живот и вреднување на луѓето според бојата на кожата. Следната ноќ 50 лидери на црнечката заедница, на чело со дотогаш непознатиот свештеник Мартин Лутер Кинг (1929-1968) се состануваат и се договараат кои дејствија да ги презема во врска со апсењето на Роза Паркс. Договорот бил да воведат Бојкот на користење на автобусите во Монтгомери. Целата афроамериканска заедница ги бојкотирала автобусите 381 ден. Во 1956 година случајот на Роза Паркс стигнал до Врховниот суд на САД кој одлучил сегрегираниот возење во јавен автобус е неуставно. Еднаквоста на луѓето без разлика на бојата на кожата на основа има етичка димензија со силни морални пораки.

Нелсон Мендела (Јужна Африка) е синоним за борбата против апартејдот во Јужна Африка. Тој поради својата политичка активност за слобода и еднаквост меѓу луѓето беше изложен на тортурата од режимот на ЈАР. Поради својот ангажман во борбата против апартејдот беше осуден на извршување казна затвор од 28 години. Меѓутоа, по неговото излегување од затвор, тој повторно политички се активираше во борбата против расизмот и апартејдот во ЈАР, учествувајќи на Претседателските избори во 1994 година, на кои, тој, неговата партија (Африкански национален конгрес) убедливо победија. Кога ја презеде власта политичката јавност во светот очекуваше дека тој ќе возврати со метод на реваншизам. Тој со својата човечка доблест, етичност и мудрост одлучи да им опрости на своите политички противници и наместо конфликти одлучи да гради иднина која ќе се заснова на доверба, толеранција и взаемно почитување меѓу црнечкото мнозинство и белото малцинство, политичките партии, верски заедници. Во 1993 година, во знак на признание на политиката што ја водеше, тој ја доби Нобеловата награда за мир.

Далај Лама (Ламо Дондруб, 1935), духовен водач на тибетанците се залага за слобода и независност на Тибет од НР Кина. Поради неговата борба за независен Тибет, тој од 1951 е во прогонство, кој во 1959 година ја формираше Владата во егзил (прогонство) во Дарамсала во Индија. Тој во 1989 година ја доби Нобеловата награда за мир. Како духовен и религиозен лидер на тибетанскиот народ, се раководи од високи морални принципи дека секој народ, па и тибетанскиот, има право на сопствена независна држава, која ќе се гради на принципот на недискриминација, меѓурелигиозко разбирање, и толеранција меѓу сите верски конфесии во светот и почитување на човековите слободи и права.

9. БИОЕТИКА И ЕКОЛОШКА ЕТИКА

Поимот биоетика е релативно нов етички поим кој прв го употребил **Ван Ренеселар Потер** во 1971 година во неговата позната книга “Биоетиката – мост кон утрешнината”. Терминот биоетика е тесно поврзан со одговорноста на човекот кон самиот себе, но и кон природата. Ова подразбира дека човекот треба да се однесува позитивно кон животот, односно да ги отстрани сите негативни тенденции во сферата на животот и животната средина. Голем број на човекови постапки го загрозуваат човековиот живот, живите суштества и човековата природа. Човекот и природата се во една симбиоза кои зависат една од друга. Можеби човекот повеќе е зависен од природата отколку природата од човекот. Природата зависи од човекот до онаа мера кога тој без мера ја уништува, која таа возвраќа со разни природни катастрофи. Затоа човекот и природата треба да бидат во една хармонија, човекот да ја користи природата разумно и рационално онолку колку што е потребно за неговиот опстанок. Биоетиката означува нова етичка дисциплина биоетика, кој влече корени од грчкиот збор **биос** (биос –живот) како наука за одговорноста на човекот за заштита на животот и животните форми.

Планетата земја колку и да е голема и полна со разни природни богатства (вода, шуми, нафта, гас), човекот кон неа треба да се однесува со респект и почит, зошто неконтролираното трошење на сите ресурси може да доведе до нарушување на природната рамнотежа и уништување на глобалниот екосистем. Во трката за профит и економска добивка, природните богатства, пред се шумите немилосрдно се експлоатираат и уништуваат. Со сечењето на шумите се намалува и количеството на воздух-кислород. На сметка на зголемување на плодните површини човекот уништува шуми, и разни природни резервати во кои живеат разни живи суштества (животни, птици, растенија). Во обработувањето на земјата и трката за повисоки приноси човекот применува разни агрохемиски средства со кои се загадува природната околина, а со самото тоа немаме производство на здрава органска храна. На пример за време на Виетнамската војна, војниците на САД во функција на остварување на нивните воени цели и стратегии користеле отрови (Хербициди) кои со својот хемиски состав имале дејство да ги сушат лисјата во шумите за полесно да се забележи движењето на непријателот.

Биоетиката стана најзначајната етичка дисциплина на денешницата, бидејќи таа наметна универзални морални норми за сите луѓе во светот.

ООН, а во тој контекст УНЕСКО создаде прв меѓународен етички линк, кој ги поврзува сите истражувања за биоетиката. ООН донесе повеќе меѓународно-правни инструменти во областа на биоетиката (Конвенции, Препораки, Резолуции, Декларации) кои државите членки се должни да ги имплементираат во сопственото национално законодавство од кои ќе извираат правни обврски за одржување на човековиот живот и животната средина, како извор на животот. Најзначајни меѓународно-правни инструменти за развојот на еколошките права на човекот и заштитата на животната средина се: *Стотхолмската декларација за човековата средина*, *Декларација за животната средина и развој* од Рио де Женаиро, *Резолуција за светската повелба за природата* на ООН од 1982, *Кјото протокол за климатските промени* од 1997, *Архуската конвенција* од 1998 и др.

Поради несоодветниот однос на човекот кон природата и природните ресурси во светот се појавија разни еколошки движења за заштита на целокупниот биодиверзитет. Највлијателно еколошко движење во светот е *Greenpeace* кој со своите методи на борба го свртија вниманието на целокупната светска јавност

Во јануари 1998 година на Конференцијата во Париз извршено надополнување на Конвенцијата за заштита на човековите права и достоинство која се однесува на забрана на клонирање на луѓе (произведување на нови луѓе врз основа на клетки од жива личност со што би се создало биолошки идентично лице. Во чл. 1 од наведената Конвенција стои: “*Се забранува секаква интервенција со која се настојува да се создаде човечко суштество генетички идентично на друго човечко суштество, без оглед на тоа дали тоа е живо или мртво.*”

Поимот клонирање подразбира облик на неполно размножување (вештачко создавање) на едностранични и повеќестранични организми при што настануваат потомци кои се еднакви на родителскиот организам. Католичката црква официјално се противи на клонирањето на луѓето. Таа смета дека клонирањето е неморален чин и голем грев, бидејќи смета дека секој човек има право да биде создаден со природен полов чин преку љубов на таткото и мајката. Со клонирањето на луѓето настанува ново човечко суштество без полов однос слично како вештачкото оплодување и на тој начин се крши правото на детето да да биде создадено според божјата волја со природен полов однос во брак.

Инструментализацијата на човечките суштества преку слободно создавање на генетички идентични човечки суштества е спротивна на човековото достоинство и на тој начин се создава злоупотреба на медицината и биологијата.

10. УНИВЕРЗАЛНА ЕТИКА

Етиката како филозофска категорија има универзална (глобална) димензија. Таа има тенденција нејзините принципи да навлезат во сите општествени сфери, односно да допрат до секое човечко суштество во универзумот, особено кога се знае дека процесот на глобализација се повеќе делува деструктивно. На Светот, како единствена целина, повеќе од потребно му е од создавање на една општа или универзална етика која ќе важи како универзална вредност што ќе ја практикуваат сите луѓе во светот. Потребата од создавањето на една ваква етика се наметна од потребата да се неутрализира негативното дејство на процесот на глобализација која со своето делување ги наруши основните етички вредности во светот со што ги зголемува разликите во општественото богатство. Творец или создавач на Универзалната етика е ООН, која со своите меѓународни инструменти влијае врз меѓународната заедница и меѓународната свест дека **мирот и толеранцијата** се највисока универзална вредност во човековото егзистирање и се основен услов за опстанокот на цивилизацијата.

На 12 ноември 1984 година, Генералното собрание на ООН усвои **Декларација за правото на народите на мир** според која како највисока цел на ООН е одржување на меѓународниот мир и безбедност, односно одржувањето на мирот е света должност на секоја држава. Во Декларацијата се наведува дека народите имаат свето право на мир,²² заштитата на правото на народите на мир и негово унапредување е основна обврска на секоја земја,²³ одрекување на употреба на сила во меѓународните односи и решавање на меѓународните спорови согласно Повелбата на ООН,²⁴ потоа се молат сите држави членки на ООН и меѓународните организации да преземат се што е во нивна моќ да помогнат во остварувањето на правото на мир на народите со усвојување на погодни мерки на национален и меѓународен план.²⁵

Мирот може да се сочува единствено ако државите членки се однесуваат согласно меѓународните етички вредности: почитување на различноста, еднаквоста, рамноправноста, толеранцијата и мирно решавање на конфликтите со преговори, водење на дијалог и др. Освен мирот, како израз на пријателство, постојат и други универзални вредности, а тие се: **Толеранцијата, Солидарноста и Соработката.**

Позитивен пример на градење на универзална етика е индиската **Ахимса** која во себе ја носи и развива идејата на Мирот и Ненасилството како највисока универзална вредност. Ахимса значи филозофија на ненасилство, трпеливост, поднесување на друг, ненавредување на луѓето. Практична примена на етичките принципи на Ахимсата имаше во филозофијата на ненасилство кое го примени Махатма Ганди за време на антиколонијалната и народноослободителната војна на Индија од Британската империја во 1948 година.

²² Декларација за правото на народите на мир на ООН, Генерално собрание, 1984, точка 1.

²³ Ибид, точка 2.

²⁴ Ибид, точка 3.

²⁵ Ибид, точка 4.

Во создавањето на Универзална етика значаен допринос дадоа и религиите. На **Парламентот на светските религии**, што се одржа во 1993 година во Чикаго, САД, беше усвоена **Декларација за светска етика** во која се содржани 4 задолжителни насоки на дејствување и тоа:

1. Обврска да создаваме култура на ненасилство и да ги почитуваме живите суштества (почитувај го животот! Не убивај!);
2. Обврска да создаваме култура на солидарност и праведен економски систем (рамномерно распоредување на светското богатство и намалување на економската разлика меѓу богатите и сиромашните, побрз развој на неразиените држави);
3. Обврска за толеранција и да живееме во вистна и
4. Обврска да создаваме рамноправност и партнерство меѓу мажите и жените. Односот меѓу мажите и жените треба да се заснова на љубов, партнерство и меѓусебна доверба..... Родителите не смеат да ги искористуваат децата, ниту децата родителите. Нивните односи треба да почиват на вистинско почитување, внимание и грижа.

Република Македонија е мултикултурно и мултиконфесионално општество, кое почива на еднаквост на сите граѓани кои живеат во неа. Таа е лулка на многу големи личности кои дале свој допринос во градењето на Универзална етика. Од нашето подалечно минато најпознат етичар е **Климент Охридски**, кои во своите божји беседи, проповеди, житија се залагаат за добро етичко однесување и ги учи луѓето да живеат во мир, да бидат помирливи и да се почитуваат меѓусебно. Тој препорачува луѓето да се натпреваруваат во правењето добро. Најпозната и највпечатлива негова етичка порака е: **Трагај се од злото и прави добро!**

Од нашата понова историја личност која даде свој голем допринос во развојот на универзалната етика и универзалните вредности секако е и идеологот на македонското револуционерно движење за слободна и самостојна Македонија **е Гоце Делчев**. Тој со својата позната реченица, дека светот го разбира единствено како поле за културен натпревар меѓу народите испрати силна етичка порака дека суштината на човековата цивилизација е во градењето на културни мостови, духовни вредности од кои полза ќе имаат наредните генерации. Творењето и создавањето на културни вредности, наместо омрази и покорувања се неговите основни етички вредности кои имаат универзално значење засекогаш.

11. СОВРЕМЕНИ ЕТИЧКИ КОНЦЕПЦИИ

Етиката стана многу важна наука за прашањата на опстанокот и напредокот на човештвото. Таа денес стана наука и активност за опстанокот на целокупната цивилизација, наука која недвосмислено ги насочува човековите активности за создавање на единство и хармонија на човекот и природата. (биоетика).

Етика на умереноста: со своите поуки за етиката мудрост укажувале дека е нужна разумноста и сериозноста при изборот на вредностите и при моралното дејствување

Етика на воздржувањето: со своето учење за мудро то избирање на најдоброто, за единствена целост на светот и за неопходноста на човекот да го подготвува својот дух за добро и благородно однесување;

Етика на должноста: ги застапува и разработува идеите на Цицерон и на Кант, барајќи лична сериозност, чесност и сфаќање на одговорноста како најважна вредност на човечката личност.

Етика на толеранција и ненасилство: ги следи идеите на џанистите и на другите индиски учења, пред се филозофија на ненасилство (М. Ганди).

Етика на мирот (пацифизам) опфаќа спектар од погледи што се движат од верувањето дека меѓународните спорови можат и треба да се решаваат по мирен пат до апсолутното противење на употребата на насилство, па дури и на сила, во сите околности.

Пацифизмот може да се темели врз принципиелни или врз прагматски причини. Принципиелниот (деонтолошки) пацифизам се темели врз верувањето дека војната, намерната убиствена сила, насилството и секој друг вид на употреба на сила е морално неприфатливо. Наспроти него, прагматскиот (или консеквентен) пацифизам единствено смета дека постојат подобри начини за решавање на некој спор од војната или дека користа од војната е помала од штетите од неа. Изворот на овој етички облик се античките Олимписки игри (776 п.н.е.) кои во центарот на фокусот го ставале на витештвото, натпреварувањето, физичката издржливост, победничкиот дух на натпреварувачите итн. и за време на нивното одржување престанувале сите војни а бил прогласуван **свет мир**. Победниците добивале лавров венеч исплетен од маслинови гранчиња (симбоол за мир) и биле почитувани и славени во цела Хелада.

Етика на одговорност: укажува дека никој не е ослободен од обврската да внимава на својот живот и постапки - ако нешто прави, одговара за тоа што го прави;

Комуникациона етика: ги истражува смислата и вредноста на испраќањето пораки меѓу луѓето, како и изградба на нивните односи и единство, врз основа на меѓусебна врска, односно ја потенцира потребата од комуницирање преку дијалог, почитување на различни ставови, градење на доверба, толеранција;

Етика на праведноста: ги поврзува моралот и правото, укажувајќи дека односите помеѓу луѓето треба да бидат правични и да се почитуваат човековите слободи и права;

Биоетика (еко-етика, етика на здравјето): е меѓунајважните практични етики, кои се грижат за животот во сите негови појавни форми;

Позитивно мислење: преставува значаен морален став за позитивно размислување за решавањето на проблемите, да користиме добри зборови и секогаш добро да постапуваме (внесување на оптимизам наспроти обесхрабрувачкиот песимизам кој ги намалува човековите животни и работни амбиции);

Универзална етика: единствен морален систем во светот чија основна вредност е единствен свет и општ мир во светот;

Религиозна етика: поврзување на религиите, и изградба на толеранција меѓу припадниците на сите вери, религии, односно почитување на вредностите на религиите.

Утилитаризам: моралните цели да се поставуваат така што да донесат среќа на човекот. Творци на овој етички правец се: Џереми Бентам и Џон Стјуарт Мил. Бентам смислата на животот е да се оствари најголемо количество среќа за најголем број на луѓе. Една активност е морална доколку произведува повеќе среќа отколку несреќа. Среќата треба да ја почувствуваат што поголем број на луѓе.

Консеквенционализам (телеолошки приод): етички правец кој почива на позицијата да се оценува намерата (интенцијата), односно да се согледуваат последиците од човековите постапки (консеквенци). Овој приод ги зема во предвид последиците, а дали одредена активност ќе биде добра или лоша ќе зависи од последиците на таа активност

Етика на грижата (женска етика): е нова етичка концепција која уште се нарекува и женска етика. Суштина на овој етички правец е грижата за животот и подобрување на животот на луѓето. Грижата е поттик да се направи нешто добро за човекот болниот, да му се помогне на изнемоштениот. Таа е човечки пристап со цел да се изнајде решение за проблемите на луѓето. Само оној човек може да каже дека нема грижи кој не ги прифаќа задачите, не ги гледа проблемите и страдањата наоколу. Во современиот свет се разви загриженост за општите тешки проблеми и за маката на луѓето.

Меѓу првите која искажа загриженост за екологијата и животната средина беше **Рејчел Карсон** (1907-1964). Таа, во книгата “Замолчана пролет” (1962), искажува загриженост за употребата на некои “револуционерни” откритија во борбата против инсектите, комарците и вошките (познатиот отров ди-ди-ти), затоа што овој пестицид се покажа како смртоносен и за поголемите животни, па и за човекот. Таа, искажа сериозна грижа за опстанокот на природата.

По неколку години, инспирирани од етичката акција на Карсон, во Германија се појави еколошко движење за одбрана на Природата наречено движење на “Зелените”

предводена од познатата екологистка *Петра Кели*. Со голема инспирација и посветеност кон болните, немоќните, сиромашните луѓе во Индија и насекаде во светот постапувала и најголемата практичарка на етиката Мајка Тереза (1910-1997), која во 1978 година за својата милосрдничка мисија ја доби Нобеловата награда за мир. Според неа изворот на човековата добрина произлегува од обединувачките принципи “Плод на тишината е МОЛИТВА. Плод на молитвата е ВЕРА. Плод на верата е ЉУБОВ. Плод на љубовта е СЛУЖЕЊЕ. Плод на служењето е МИР”.²⁶ Поентата на мисијата на Мајка Тереза е дека луѓето треба да се променат, да се отргнат од егоизмот и трката по богатство, а да се свртат кон љубовта и чувањето, како што мајките ги чуваат своите деца и се грижат за нив. Луѓето треба да ја ублажат својата острина и да се однесуваат како браќа при заедничка неволја, да си помагаат.

Етиката во акција: (од медиумите) Турски пратеник *Latva Tarkan* на 26 август 2011 година одлучи за време на неговиот мандат секој месец целиот износ од својата пратеничка плата да ја доделува на студентите од југозападна Турција (округот Коџаели) во вид на студентски стипендии. (**емпатија**). Стипендијата ќе ја добиваат 50 студенти во износ од 200 турски лири (79 Евра). Можеби некој овој гест на пратеникот ќе го протолкува како политички маркетинг, но, сепак овој гест има и голема етичка димензија, која може позитивно да делува кај луѓето да прават добри дела. Но, Ерџан Топаца, влијателен човек од округот Коџаели, го означи овој гест како убав пример за филантропија на турскиот народ по кој треба да тргнат и останатите политички преставници (политичари).

ФК Арсенал за да се одолжи на своите верни навивачи за лошата игра и лошиот резултат (пораз од 8:2) кои допатуваа на дерби натпреварот со ФК Манчестер Јунајтед во Манчестер, во знак на благодарност и признание кон нив одлучи да им овозможи на сите навивачи што присуствуваа на натпреварот со Манчестер Јунајтед (3.000 навивачи) да присуствуваат бесплатно на еден натпревар за кои што тие самите ќе одлучат.

Меѓународната атлетска федерација (IAAF), по барање на атлетичарот Оскар Писториус²⁷ од Јужна Африка и на Атлетската федерација на Јужна Африка, во 2009 година донесе одлука, тој, да може рамноправно да се натпреварува на сите атлетски натпревари (меѓународни, континентални, национални првенства), користејќи протези, со атлетичарите кои немаат телесен хендикеп. Со овој гест, IAAF, постапи во согласност со меѓународните стандарди за недескриминација меѓу луѓето по основ на физички хендикеп.

Автомобилската компанија Тојота јавно обелодени дека ќе повлече 270.000 хибридни автомобили „Приус“ од САД и од Јапонија заради проблеми со системот за копирање. Јапонскиот производител на автомобили почна проверка и за можни проблеми со копирачките на луксузниот хибрид „лексус“ Тојота“. Овие етички потези на компанијата Тојота покажуваат дека таа води голема грижа за безбедноста на своите потрошувачи.

12. ПРОФЕСИОНАЛНА (РАБОТНА) ЕТИКА

Кога зборувавме за поделбата на етиката (теоретска и нормативна), нормативната етика ја дефиниравме како етика на определена општествена група или професија. Современото индустриско општество, освен по глобализмот, се карактеризира и со општествена поделба на трудот, а со тоа и на развој на голем број на специјализирани професии и занимања. Со општествената поделба на трудот започнаа да се развиваат разни струки, занаети и професии. Со развојот на секоја професија таа си градеше сопствен морален систем кој е специфичен само за неа. Секој човек низ системот на образование и едукација стекнува определена професија (знаење, струка, квалификација, занает,). Таа професија може да биде најразлична: механичар, административен работник,

²⁶ Mother Teresa: *Meditations from A Simple Path*, Balantine, New York, 1996, p. 1.

²⁷ Атлетичарот Oscar Pistorius од Јужна Африка, кој на возраст од пет месеци му беа ампутирани двете потколеници оствари забележителен настап на светското првенство во атлетика, во Даегу, Јужна Кореја, кој во 2011 година настапи во дисциплината трка на 400 метри за репрезентацијата на Јужна Африка.

електричар, градежен работник, инженер, лекар, професор, фармацевт, трговец, возач, курир.

Поимот **професија** означува поседување на струка, занает, работна должност, но и поседување знаење, вештина, стручност во обавувањето на професионалната дејност. Човекот обавувајќи ја својата професија се потврдува и афирмира како професионална личност. Во зависност од тоа како ја обавува својата професија и неговиот однос кон клиентите, пациентите, претпоставените, потчинетите итн можеме да слушнеме разни коментари: позитивни, негативни и неутрални. Професионализмот е квалитетот на извршување на задачите на работното место. Преку трудот секој човек се афирмира. Човекот на работа минува една третина од деноноќието. Работата му обезбедува средства за опстанок. Затоа прашањето на професијата е едно од најважните предизвици во животот на секој човек. Изборот на професијата е предизвик на секој човек, зошто со правилен избор на професијата човекот се потврдува во општеството како вреден професионалец.

Професионалната етика претставува збир на морални вредности и принципи во процесот на работата. Во современиот свет постојат разноразни професии и секоја од нив си има своја етика и морал на однесување. Професионалната етика се однесува на моралните аспекти на работењето во повеќе насоки. *Прво*, квалитетно и одговорно извршување на работните обврски; *Второ*, позитивен однос кон средствата за работа (технологија, апарати, техника, инвентар); *Трето*, економичност во работењето (заштеди); *Четврто*, лично стручно усовршување и напредување на стручен план (посета на стручни семинари, усовршувања, пракса); *Петто*, добра комуникација со клиентите, колегите и претпоставените; *Шесто*, *создавање на здрава и безбедна работна и животна средина*, што подразбира чување на здравјето и безбедноста на секој работник. Нема професионализам без здрава работна и животна средина; *Седмо*, *точност* во извршувањето на своите обврски, што подразбира почитување на термини на почеток и завршување на договорените работи (пр. закажување на термин на операција, испорака на производи, изградба на објект, донесување на одлука итн); *Осмо*, *лојалност* кон организацијата или претпоставените; *Девето*, исполнителност, тоа подразбира дека дадените обврски од страна на претпоставениот треба ревносно да се прифатат и завршат.

Сите наведени аспекти на работењето на професионалците се нарекува **деонтологија** – морален систем на една професија.

За професионалецот е важно тој да се однесува согласно со моралните вредности и принципи на професијата што се обавува, да се чува нејзиниот авторитет и дигнитет, да ја унапредува професијата, да ја застапува и да се бори за неа, да чува деловна (професионална) тајна, да гради добри односи со други субјекти во фелата и надвор од неа.

Во професијата е важна е моралната димензија на соработка, доверба и блискост со колегите кои се познати под името **колегијалност**. Градењето на добри работни и морални односи со колегите се претпоставка за успех на професијата на секој поединец и на организацијата каде што се вработени.

Професионалците од иста област, еснаф, се здружуваат во професионално здружение (адвокатска, лекарска, комори, асоцијации) како израз на солидарност и заедништво и настапуваат заеднички за унапредување на својата професија кон разни органи и институции кои се одговорни да ги решат нивните професионални барања и проблеми. Формите на здружување на професиите уште се нарекуваат *професионални комори*.

Секоја професија си има изградено сопствен професионален морал (етика) кој има свои специфики и карактеристики и ја одразуваат самата професија. Во зависност од професијата произлегува и називот на професионалниот морал. Така имаме: деловен морал, лекарски, адвокатски, спортски морал, трговски, војнички, судиски,морал.

Со развојот на професионализмот секоја професија си гради и развива сопствен *кодекс на професионалниот морал*. **Кодекс** значи збир на правила, морални норми, наложени дејствија што треба да ги извршува припадникот членот на една професија. Оттука, кодексите уште се нарекуваат морални и професионални заповеди.

Професионалниот морал е строг етички систем и неговите норми се специфични и важат најстрого во една професија. Така на пример еснафот го казнува оној кој што открива технологијата на изработка на одреден производ. Спортистот не смее да употребува стимулативни средства за постигнување на подобри резултати, бидејќи си го загрозува сопственото здравје, но и резултатите што ќе ги постигне не соодветствуваат со неговите психо - физички способности. Новинарите имаат морална обврска објективно и навреме да ја информираат јавноста за настаните, но и меѓусебно да соработуваат и да си разменуваат информации. Во уметноста (музиката, сликарството) важна е оригиналноста, па оттука неморално е да се копираат или преземаат туѓи уметнички вредности и дела создадени од други лица. Оваа негативна појава е позната под името плагијаторство или злоупотреба на авторски права, и преставува кривично дело и е казниво согласно Казнениот закон. Лекарите имаат професионална и морална обврска да ги чуваат тајните за природата и интензитетот на болеста на пациентите. Во Европа на пример преовладува моралниот принцип дека пациентите кои боледуваат од најтешките болести не треба да знаат од што боледуваат, додека во САД лекарот може да зборува со пациентот за природата на неговата болест. Наставничката етика бара од наставникот посветување на ученикот во пренесување на знаењето, како и почитување на неговата личност (моралниот и психо-физичкиот интегритет). Политичарот како јавна личност, кој својот мандат го добил на избори, се смета дека е неморален ако преферира свои блиски (непотизам), и својата моќ, наместо за развој на заедницата, ја користи за свое лично богатење (мито, корупција);.

А. Професионална етика на новинарите на РМ

Новинарството е јавна дејност, односно професија од јавен карактер, која постојано е изложена на јавен суд и оценка. Секој новинарски прилог јавноста го слуша, односно гледа и зависно од степенот на политичката култура на консументот на информацијата, тој добива јавна оценка или суд (позитивна или негативна). Однесувањето на новинарите од професионален и морален аспект постојано е во фокусот на вниманието, како на широката јавност, така и новинарската фела преку својата асоцијација – здружение на новинари на национално и меѓународно ниво. Слободата на медиумите (печатот) е фундаментот на кој што почива новинарската професија, но тоа не значи дека новинарот во името на таквата слобода може да пишува слободно било што. Напротив, таквата слобода е ограничена во името на почитувањето на слободите и правата на секој човек.

Новинарот со својот морален и професионален однос е огледало на професијата. Тој е креатор на информации и на јавното мислење и преку нив се создава перцепција за неговиот морален и професионален лик. Нема реално новинарство доколку основниот субјект и креатор на вестите (новинарот) по секој цена информација ја темели на полувистини и невестини.

Новинарството е тешка и одговорна професија, па оттука неможе секој да се носи со тежината и сложеноста на новинарската професија. Најмалку тој што не поседува морална и професионална одговорност. Тоа е професија која е подложна на разни притисоци од политички и финансиски центри на моќ, од неприфаќање на јавно напишаното, кажаното, коментарираното, па се до претење за физички напад и јавна дискредитација. Многу е важно како новинарот ја извршуваат својата професија. Перото, микрофонот и камерата како новинарски алатки не треба да се користат како инструменти за партиски активности, и рекет за свои лични интереси, туку тоа е пред се оружје на одговорни и морални новинари кои зборуваат со силата на аргументите. Новинарот е човек кој понекогаш може да погреша, но не да греша постојано и намерно. Тој секогаш треба да биде поготвен да се спротистави на разните барања и политички нарачки да се пишува во интерес на одредена политичка опција, најчесто за оние кои се на власт, а притоа за возврат да добијат одредена бенефиција и материјална корист (вработување, унапредување, пари), што е спротивно на новинарската етика.

Претходно напоменаваме дека секоја професија има создадено автономни правила и регулативи според кои вработените во соодветната дејност (професија) како да се однесуваат. Автономните правила на однесување ги креира самата “фела”, а не државата.

Оттука, и тежината на одговорноста за нивната имплементација е поголема, бидејќи се креирани автономно од самите членови на професијата, кои се здружени во сопствена асоцијација - здружение. Санкциите кои се регулирани на автономен начин не ги спроведува државата преку органите на принуда, туку нивната имплементација ќе ги спроведуваат автономно избраните органи и тела согласно доверените надлежности и одговорности. Тие автономни правила кои извираат од моралните принципи и начелана на самата професија се нарекуваат професионални кодекси.

Кодексот на професионалната етика на новинарите е збир на начела според кои се управуваат новинарите со својата работа. Должноста на сите новинари е да се грижат за правилна примена на Кодексот за професионална етика на новинарите во практиката. Кодексот е во согласност со правилата на професионалната етика на Меѓународната декларација за правата и обврските на новинарите.

Кодексот поконкретно ги уредува односите на новинарот кон органите на ЗНМ, колегите-новинари, кон јавноста, кон вистината. Во основа Кодексот го отсликува моралниот лик на ЗНМ и професионалниот дух на новинарите.

Во случај на кршење на одредбите на Статутот на ЗНМ, кои се однесуваат на несовесно извршување на професијата, непочитување на основните морални принципи на Кодексот, во Статутот е предвидена мерката исклучување од ЗНМ (чл. 20). Во продолжение го поместуваме интегралниот текст на Кодексот на новинарите на Македонија.

Б. КОДЕКС НА НОВИНАРИТЕ НА МАКЕДОНИЈА

ПРИНЦИПИ НА ОДНЕСУВАЊЕ

Слободата на медиумите е неприкосновено право.

Основна задача на новинарите е да ја почитуваат вистината и правото на јавноста да биде информирана во согласност со член 16 од Уставот на Република Македонија.

Новинарите имаат улога да пренесуваат информации, идеи и мислења и право да коментираат. Почитувајќи ги етичките вредности и професионалните стандарди во пренесувањето на информациите, новинарите ќе бидат чесни, објективни и точни.

Право и должност на новинарите е да настојуваат да ја спречат цензурата и искривување на вестите.

Следејќи ја својата улога во градењето на демократијата и на цивилното општество, новинарите ќе ги бранат човековите права, достоинството и слободата, ќе го почитуваат плурализмот на идеите и ставовите, ќе придонесуваат за јакнење на правната држава и во контролата на власта и на другите субјекти од јавниот живот.

ВРЗ ОСНОВА НА ОВИЕ ПРИНЦИПИ И ЕТИЧКИ ВРЕДНОСТИ:

1.

Новинарот има право на слободен пристап до сите извори на информирање што се од јавен интерес.

Новинарот треба да објавува точни, проверени информации и нема да прикрива суштински податоци и да фалсификува документи.

До колку информацијата не може да се потврди, или станува збор за претпоставка, односно шпекулација, тоа треба да се каже и објави.

Точноста на информацијата треба да се провери колку што е тоа можно.

2.

Ако новинарот е спречен да дојде до бараната информација има право за тоа да ја информира јавноста.

3.

Новинарот ќе настојува да биде обезбедено објавување на исправка, деманти и одговор во случај кога ќе биде утврдена неточност на информацијата.

4.

Новинарот ќе го назначи изворот на информаците, но ако изворот бара да остане анонимен, новинарот ќе го заштити.

5.

Новинарот ќе ги почитува законите во државата, но нема да објави или сокрие ништо што е во спротивност со јавниот интерес.

6.

Новинарот не смее да го користи медиумот за објавување или прикривање информации за стекнување на лична корист.

Митото, корупцијата и изнудувањето се неспојливи со новинарската професија.

Не смее да се допушти рекламирањето и другите комерцијални мотиви да влијаат врз слободата на информирањето.

Треба да постои разграничување меѓу рекламирањето и новинарскиот текст со илустрацијата.

7.

Новинарот ќе ја почитува приватноста на личноста, освен кога тоа е во спротивност со јавниот интерес.

Новинарот е должен да ги почитува личната болка и жалост.

8.

Начинот на информирање во случаи на несреќи, елементарни непогоди, војни, семејни трагедии, болести, судски постапки мора да биде ослободен од сензационализми.

Во судските постапки треба да се почитува принципот на презумција на невиност, да се известува за сите инволвирани страни во спорот и да не се сугерира пресуда.

9.

Новинарот не смее да интервјуира или фотографира деца под 16 години без согласност од родителите или старателите, освен ако тоа не е во согласност со правата на детето.

Истото се однесува и за лица со посебни потреби, кои не се во состојба свесно да расудуваат.

10.

Новинарот нема свесно да создава ниту преработува информации што ги загрозуваат човековите права и слободи, нема да говори со јазикот на омразата и нема да поттикнува на насилство и дискриминација по која било основа (национална, верска, расна, полова, социјална, јазична, сексуална ориентација, политичка.....).

11.

Новинарот ќе се придружува и на општо прифатените општествени стандарди на пристојност и почитување на етичките, културните и религиозните различности во Македонија

12.

Плагијаторството е неприфатливо. Цитатите не смеат да се користат без да се нагласи изворот или авторот.

13.

Новинарот треба да прави разлика меѓу фактите и мислењата, меѓу веста и коментарот.

14.

Известувањето од политичките процеси, посебно од изборите треба да биде непристрасно и избалансирано.

Новинарот мора да обезбеди професионална дистанца од политичките субјекти.

15.

Новинарот мора да ја негува културата на говорот и етиката.

Неспоиво со новинарската професија е непримерната комуникација со јавноста.

16.

Новинарот ќе ги чува угледот и достоинството на својата професија, ќе ги поттикнува заемната солидарност и различност на ставовите и нема да го употреби својот медиум за пресметка со личности, вклучувајќи ги и своите колеги.

17.

Новинарот има право да одбие работна задача до колку е во спротивност со принципите на овој Кодекс.

ЗАВРШНИ ОДРЕДБИ

Новинарите кои работат во согласност со овој Кодекс ја уживаат поддршката на својата медиумска куќа и на својата професионална организација.

Во согласност со законите на Република Македонија, новинарите ќе го прифатат судот во однос на професијата само од своите колеги и ќе бидат надвор од политичко и друго влијание.

За почитување на принципите од Кодексот се грижи Совет на честа на Здружението на новинарите на Македонија.

Скопје, 14.11.2001 г.

Новинари на Македонија

Б. Декларација за правата и обврските на новинарите

Основен универзален етички документ на професионалните новинари е Декларацијата за правата и обврските на новинарите, донесена во Минхен во 1971 година. Во продолжение го поместуваме текстот на истата.

“Суштински обврски на новинарот во прибирањето, редактирањето и коментирањето на вестите се:

1. да ја почитува вистината, без оглед на последиците врз него-поради правото на јавноста да ја дознае вистината;
1. да ја брани слободата на информирањето, коментирањето и критикувањето;
2. да изнесува само факти чиј извор му е непознат; да не ја сокрива информацијата и да не ги менува текстовите и документите;
3. да не се служи со нечесни методи за да обезбеди вести, фотографии и документи;
4. да ја почитува приватноста на другите личности;
5. да ја почитува професионалната тајна и да не го предава изворот на информацијата добиена во доверба;
6. за тешка повреда на професијата се сметаат: плагијат, фрлање кал врз личноста, навредување, клеветење и неосновани обвиненија, примање на секаков поткуп, сеедно дали за објавување или сокривање на информацијата;
7. никогаш нема да ја меша професијата новинар со професијата продавач на огласи или пропагандист и да ги отфрла сите директни или индиректни налози од оној кој дава налози;
8. да се спротивставува на секој притисок и уредувачките налози да ги прима само од надлежните личности од редакцискиот состав.

Новинарите достоинствени за тоа име ќе го сметаат за своја должност верното придржување кон овде изнесените начела; во рамките на законите на секоја земја, новинарот ќе ја почитува само надлежноста на своите колеги во прашањата кои се однесуваат на професијата и ќе го отфрли секое мешање на властите или на било која друга инстанца.“

Во едно истражување на 31 европски кодекси на новинарската етика, Тијна Лајтила (Tiina Laitila) (1995), **утврдил дека**: 40% од кодексите ја формулираат одговорноста на новинарите кон јавноста (публиката, читателите, гледачите, слушателите) како што се вистинитоста на информациите, одговорноста за влијанието врз јавното мислење, 23% содржат начела, што се однесуваат на заштита на професионалниот интегритет на новинарите (на пример заштита од јавните насилства, од работодавачите и реклами), во 22% се работи за одговорност кон изворот на информации (на пример одредби за собирање и презентација на информациите и за интегритетот на изворот), во 9% од

кодексите се работи за заштита на статусот и професионалната солидарност, 4% содржат одредби за одговорноста кон работодавецот и 2% за одговорноста кон државните институции.

13. САМОРЕГУЛАЦИЈА

Саморегулацијата е многу важен сегмент во обезбедувањето на независно и слободно новинарство. Медиумската саморегулацијата преставува механизам кој прави рамнотежа помеѓу слободата на медиумите и тенденцијата таа да биде злоупотребена. Таа е специфична потврда за демократичноста на медиумските системи. Целта на саморегулацијата не е да биде цензура или да наметне автоцензура, туку да ги постави и брани принципите на етичкото, објективното и точното новинарство кое ги почитува човековите права, при што целосно се запазува слободата на уредувачката политика што и како ќе биде презентирани од медиумот.

Праксата покажува дека одговорното и етичкото новинарство никогаш не е резултат на законски решенија, туку на доброволно почитување на кодексот кој е креиран од самата новинарска (медиумска) заедница. Саморегулаторните тела во разни држави имаат различни називи (совети на честа, совети за печат и др.), но нивната цел е да го подобрат новинарството и работата на медиумите.

13.1. Искуства од другите држави

Холандија: Најпрво во 1948 година бил формиран Дисциплински совет на Новинарската федерација, за во 1960 година се формира Совет на медиуми. Овој совет се формира како реакција на прекршување на ембарго за објавување на една вест. Владата на Холандија не била подготвена овој случај да го препушти на Дисциплинскиот совет, бидејќи тој бил надлежен само за членовите на Федерацијата. Ставот на Холандската влада ја испровоцира Федерацијата на новинарите на Холандија Дисциплинскиот совет да го претвори во Совет на медиуми. Новиот совет има надлежност да процесуира жалби против новинарите без разлика на тоа дали членуваат во некоја организација или не, но нема овластување да одредува санкции.

Германија: има Совет на медиуми кој е формиран во 1956 година. Советот го сочинуваат четири организации: Германска асоцијација на новинските издавачи, Германската асоцијација на издавачите на списанија и двата новинарски синдикати. Членови на Советот се новинари и издавачи, иако, понекогаш, издавачките организации делегираат и адвокати. Владата не партиципира со членови во Советот, ниту пак на било кој начин е вклучена во работата на Советот. И покрај тоа, државата учествува со една третина од буџетот за функционирање на Советот како поддршка за успешна работа на ова саморегулаторно тело. Останатиот дел од буџетот го обезбедуваат две новинарски асоцијации. Речиси 95% од новинските издавачки куќи во Германија го имаат потпишано документот со кој се обврзуваат дека ќе ги објават забелешките што ги донесува Советот за медиуми. До крајот на 2008 година Советот одлучуваше за околу 800 жалби годишно, а од 2009 година, откако жалбите можат да се доставуваат и преку Интернет, бројот на жалби се зголеми на 1.300 годишно.

Србија: Советот за медиуми во Србија е формиран во 2009 година. Советот има 11 члена кои ги избираат оснивачите на медиумите како свои непосредни преставници. Во Советот се бираат и преставници на пошироката јавност. Согласно одредбите на Статутот на Советот, двете новинарски здруженија НУНС и УНС именуваат по двајца преставници, тројца именува Асоцијацијата на медиумите и еден Здружението на локалните медиуми. Останатите тројца членови се преставници на јавноста, кои се избираат со консензус на јавен оглас. Основна задача на Советот е решавање по преставките на граѓаните за објавените информации во медиумите со изрекување јавни опомени. Со Статутот на Советот е предвидена можност Советот да посредува (има улога на медијатор) меѓу оштетените поединци и редакциите со цел да се избегнат судските спорови во кои едната страна го губи спорот.

Во **Босна и Херцеговина**, како саморегулаторно тело, функционира Совет за печат, кој има значајна улога во јакнењето на граѓанското општество и заштитата на човековите права преку поднесување приговори за неточните, непрофесионални и нецелосни информативни содржини во печатот и онлајн медиумите. Советот нема ингеренции да казнува парично, да суспендира или да затвора медиуми. Советот споровите меѓу јавноста и медиумите ги решава исклучително со новинарски средства како што се: право на одговор, објавување исправки, извинување и демант. Советот за печат во Босна и Херцеговина во својот состав има преставници на медиуми, новинари и граѓани.

13.2. Саморегулација во Република Македонија

Саморегулацијата во Република Македонија нема долга традиција. Таа е институционализирана со Статутот на Здружението на новинарите на Македонија (ЗНМ), кој е донесен од страна на Собранието на ЗНМ на 14.11.2001 година. Во **Република Македонија** саморегулаторното тело во новинарството се нарекува **Совет на честа**. Иако, Советот постои повеќе од една деценија, сепак тоа не се наметна како вистински саморегулаторот во новинарската фела. Ваквото тело е единственото саморегулаторно тело на новинарите на Македонија. Неговата основна задача да се грижи и да ги промовира етичките принципи, критериуми и стандарди на професионалното и одговорно новинарство содржани во Кодексот на новинари на Македонија. Етичкото новинарството секогаш тргнува од потребата на граѓаните за објективни, точни, проверени, балансиран информации. Ова подразбира дека новинарството треба да биде независна професија којашто е ослободено од партизација и партиски стеги и мора да прави разлика меѓу фактите, коментарот и мислењето – со што практично ќе се разликува од пропагандното новинарство или од таблоидите.

Совет на честа е орган на ЗНМ и брои седум членови кои ги избира Собранието на ЗНМ од редовните членови на ЗНМ. Советот на честа е единственото саморегулаторно тело на новинарите во Македонија. Советот на честа согласно чл. 46 од Статутот на ЗНМ ги има следните надлежности:

- Го следи остварувањето на начелата и одредбите на Кодексот на новинарите на Македонија;
- Разгледува случаи и покренува постапки што се однесуваат на членови на ЗНМ;
- Самостојно јавно реагира и изнесува вредносни мислења/судови во случај на повреда на начелата и одредбите на Кодексот на новинарите на Македонија;
- Самостојно покренува или предлага расправа во другите тела на ЗНМ за појавите во јавното информирање со што се кршат начелата и одредбите на Кодексот на новинарите на Македонија;
- Покренува иницијативи до Управниот одбор на ЗНМ за промена на законски одредби или подзаконски акти што ги оневозможуваат или ги кршат начелата и одредбите на Кодексот на новинарите на Македонија;
- Ангажира надворешни експерти и консултанти за потребите на своето работење.

Од горенаведените надлежности на Советот, можеме да констатираме дека улогата на ова тело не е да воспостави цензура или да наметне автоцензура, туку неговата улога е пред се да ги поставува и брани основните принципи на етичното, избалансираното и објективното новинарство кое ги почитува демократијата, човековите права, слободата на уредувачката политика на медиумот. Етичното новинарство е во интерес на јавноста и целокупното општество и преставува глас на јавноста и поради тоа не смее да биде партизирано. Новинарството кое се раководи од етичките начела и принципи мора да се фокусира на аргументите, фактите и вистината со што практично ќе се разликува од сензационалистичкото, пропагандното или од таблоидното новинарство кое се раководи од некакви други цели или интереси, игнорирајќи го Кодексот на новинарите. Со целосното почитување и промовирање на Кодексот се подобрува кредибилитетот на медиумите во јавноста и тие се доживуваат не само како слободни туку и како одговорни. Во исто време, почитувањето на Кодексот го штити и самиот новинар – бидејќи му дава право да не

прифати нешто што не е во согласност со професионалните стандарди и воедно го иззема од судот на другите оставајќи го на судот на колегите.

До Советот на честа со преставка може да се обрати секој поединец или организација кои се засегнати од непрофесионалното и неетичкото новинарство. Преставката упатена до Советот треба да ги содржи следните информации:

- каде и кога е објавена содржината на која се жалите (датум и весник во кој е објавена, односно датум и време на објавување доколку се работи за телевизија или радио). За подобра аргументација се испраќа и копија на текстот, односно видео или аудиозапис на спорниот прилог;
- што сметате во прилогот или текстот дека не е во согласност со професионалните стандарди барајќи демант, дополнување на информацијата, исправка или извинување;
- контакт адреса или телефон заради комуникација во процесот на разгледување на преставката.

По добиената преставка, Советот ја контактира редакцијата, односно новинарот за кого станува збор, барајќи од него коментар и објаснување и обидувајќи се случајот да го реши со посредување на редакцијата, демант, исправка или со извинување. Доколку не се постигне договор, Советот заседава и го разгледува спорниот новинарски прилог, преставката, како и објаснувањето на новинарот и ќе донесе оценка која се заснова на новинарските стандарди и Кодексот на новинарите на РМ.

Постапката се поведува во рок од десет дена од денот на пријавата, а Советот на честа одлучува со просто мнозинство, доколку на седницата присуствуваат најмалку 4 членови – советници. Седницата на Советот е јавна. Преставката се испраќа до Здружението на новинарите на Македонија со назнака за Советот на честа или по електронска пошта, а формуларот за преставки е поставен на веб страната на Здружението на новинари на Македонија (ЗНМ).

ВТОР ДЕЛ

НОВИНАРСКА ЕТИКА ИЛИ ЕТИКА ВО НОВИНАРСТВОТО

Вовед

Денес живееме во свет на информации и информатичко општество. Тие што ги поседуваат информациите, значи дека се во тек со настаните, односно во тек со општествениот развој. Поседувањето на вистинска информација во вистинско време преставува големо богатство. Тоа значи дека информацијата ни овозможува да донесиме правилна и ефикасна одлука за нашата иднина, за иднината на општеството.

Информацијата е една од најважните производи и од неа зависат понатамошните општествени текови. Оттука лицата кои професионално се баваат со информациите и информирањето стануваат многу важни и влијателни во јавниот живот. Поради тоа новинарската професија е на пат да постане света, која обврзува. Новинарската професија изискува интелектуални, стручни и морални квалитети. Поседување на интелектуални и стручни квалитети, без морални вредности, професијата новинар не е комплетна. Новинарството е одговорна јавна професија. Тоа значи дека новинарите како носители на професијата треба да се однесуваат одговорно и професионално во извршувањето на новинарската професија. Новинарите се јавно око и уво, кои ја согледуваат и наслушуваат јавноста.²⁸ Тие ги пренесуваат информациите, но се и критичари во општеството. Поради нивниот критички став кон одредени негативни општествени појави, новинарите се изложени на најразновидни притисоци од разни центри на моќ (политички, финансиски, интересни групи). Затоа, оваа професија бара силна личност со силен карактер кој е подготвен да ги издржи сите предизвици и притисоци кои доаѓаат од најразлични страни.

Новинарската професија, како слободна и отворена професија бара да се има надареност, волја, страст, љубопитност, знаење, моќ на запазување и просудување на реалноста. Преку општествената положба на новинарската професија може да се процени демократскиот капацитет на општеството, односно гарантирањето на слободата на изразување, мислење, информирањето, критиката или воопшто постоење на слободен и демократски живот.

Ние ги користеме информациите што ни ги нудат новинарите и врз основа на нив донесуваме одлуки кои понекогаш се поврзани со животот или смртта. Единствено вистинската информација можеме да ја користиме како права информација.

1. Професионални стандарди на новинарот

Создавањето на професионални стандарди на новинарството е долг и макотрпен историски процес.²⁹ За да се достигнат денешните професионални стандарди беше потребно да поминат неколку столетија. Развојот на овие стандарди е тесно поврзано се борбата за човековите слободи и права. Во почетокот професионалната борба на новинарите се однесувала на слободата на изразување и слободата на критика, за да подоцна борбата се одвивала за независност и интегритет на професијата и медиумите. Денес, составен дел на професионалните стандарди се: *вистината, точноста, чесност (објективност), непристрасност, чување на изворот на информацијата, почитување на личноста (приватноста) која е предмет на информирање, елиминирање на било кој облик на дискриминација и одговорност на новинарот*.

Што преставува слободата на изразување?

Слободата на изразувањето е стемеж на човекот од античките времиња до денешен ден. Историски гледано слободата на изразување се развивала како перманентна борба на човекот со власта и другите центри на моќ кои ја забранувале или ограничувале.

²⁸ Ч. Чупиќ, *Медијска етика и медијски линч*, Чигоја штампа, Београд, 2010, стр.11.

²⁹ Daniel Korní, *Etika informisanja*, Clio, Beograd, 1999.

Политичките слободи и права го изразуваат политичкиот субјективитет на граѓанинот и му овозможуваат да учествува во политичкиот живот на заедницата (државата). Слободата на изразување е демократско право и суштински израз на демократијата. Оттаму, ова право е едно од централните права од чие постоење или непостоење во голема мера зависи остварувањето на другите политички права, односно тоа е предуслов за уживање на други права и слободи загарантирани со Европската конвенција за човекови права. Слободата на изразување е уредено во членот 10 став 1 на ЕКЧП, кое создавачите на овој член за модел го имале членот 19 од Универзалната декларација за човекови права (1948), Првиот амандман на Уставот на САД, членот 11 од Француската декларација за правата на човекот и граѓанинот и др. Заедно со останатите права и слободи, таа ги заштитува правото на индивидуите да го обликуваат и да го изразуваат своето мислење, но и право да основаат и здруженија кои ги поттикнуваат и шират своите колективни мислења и ставови за општествената реалност. Слободата на изразување произлегува од основното човеково природно право – *право на слобода*. Ова подразбира дека без слобода нема слободни индивидуи ни слобода на општеството. Од тоа основно право произлегуваат и други посебни права на слобода како што се слобода на духот и слобода на комуницирање со останатите луѓе. Во рамките на слободата на духот се слободата на мислата и совеста и слободата на изразување, односно слобода на мисла и совест и слобода на изразување на мислења и идеи – *слобода на информирање*.

Една анализа направена на 142 светски устави покажува дека 124 од нив или 87,3% содржат гаранција на слободата на изразување. Наспроти тоа, само 66 устави или 46,5% забрануваат мачење или сурово, нечовечно или понижувачко постапување.³⁰

Слободата на изразување овозможува на секој поединец, па и на професионалните новинари, право на тоа да никој неможе да го спречи (ниту државата, ниту власта, опозицијата) слободно да се изразува. Доколку со одредени постапки на поединци, групи, институции *“се доведува во прашање или ограничува, односно оневозможува изразување на мислење, објавување и дознавање на факти, податоци, настани, таму нема демократска јавност ниту демократија.”*³¹ Со чл. 10 на ЕКЧП заштитата на слободата на изразување се однесува и на информациите и ставовите изразени (искажани) од страна на една мала група или на едно лице, дури и кога таквото мислење е крајно неприфатливо за мнозинството. Во таа насока, интересно мислење има кажано Џон Стјуарт Мил, кој отфрлајќи ја тиранијата на мнозинството вели: *“ако целото човештво минус еден човек имаше исто мислење, човештвото повеќе не би било оправдано кога би го замолчувало тоа лице, за разлика од него, тој ако би имал моќ, би бил оправдан за замолчување на човештвото.”*³²

Да се сочува слободата на изразување не е лесно и едноставно. Таа била и ќе биде на удар на голем број на моќници (политички, економски, финансиски) кои сакаат да воспостават контрола врз работата на новинарите и медиумите. Непримерен облик на загрозување и ограничување на слободата на изразување во новинарската професија е цензурата. Вообичаено, цензурата најчесто ја спроведуваат државата, сопственикот на медиумот и уредувачкиот одбор (колегиум). Како подоблик на цензурата се јавува и автоцензурата. Слободата на изразување и цензурата се две спротивставени појави со сосема различни цели.

Сепак, слободата на изразување во демократските општества неможе да биде апсолутна. На пример што би се случило кога две индивидуи, во името на правото на слободата на изразување непримерно и неаргументирано кажуваат лаги еден за друг, односно искажуваат навредливи зборови. Или, пак, за време на изборна кампања политичките партии да лепат плакати едни врз други. Со ограничување на слободата на изразување потребно е да се овозможи остварување на другите права и слободи: слобода на движење, правото на приватност, правото на здружување и др.

³⁰ Janis M., Kay R., Bradley A.....: European Human Rights Law, Clarendon Press, Oxford 2000

³¹ Војин Димитриевиќ, Милан Пауновиќ, Владимир Ѓерик, *Људска права*, Београдски центар за људска права, Досие, Београд, 1997, стр.318-320.

³² Mil J. S., Himmelfarb G.: On Liberty (Penguin Classics), Viking Press, July 1982

Случај Thorgeir Thorgeirson: Во јуни 1992 година во случајот *Thorgeir Thorgeirson* против Исланд за осуда на апликантот (новинар) по објавување на две статии во еден весник за наводна полициска бруталност. Првата статија имала форма на писмо адресирано до министерот за правда, кој бил повикан да формира комисија за "испитување на гласините, кои постепено стануваат јавно мислење, дека има се поголема бруталност во рамките на полициските сили од главниот град Рејкјавик, кои се замолчуваат на неприроден начин".³³ Новинарот притоа посочува само еден новинар кој бил жртва на полициската бруталност. Опишувајќи ги полициските службеници тој напишал: "бидејќи вие сте министер за правда, а со тоа и раководите со овие диви сверови во униформа кои лазат наоколу, тивко или не, низ џунглата на ноќниот живот во нашиот град...цимерите на момчето ми кажаа дека неговите повреди биле нанесени од галамџии од еден ресторан и некои полицајци. Отпрвин не можев да поверувам во тоа, па се распрашав во болницата и да, тие беа во право; стануваше збор за жртва на ноќната патрола на Рејкјавик....".³⁴ Новинарот (апликантот) во втората статија потенцира дека: "полициското однесување било толку типично за она што постепено станува јавен имиџ на нашите полициски сили како се бранат себеси: злоупотреба, фалсификат, незаконски дејствија, суеверие, брзоплетост, некомпетентност."³⁵

Слобода на критиката е аспект на слободата на изразување. Понекогаш власта знае да заспије и да не ги гледа општествените проблеми на рационален начин. Последица на тоа е правење на грешки кои понекогаш можат да бидат со несогледиви последици. Новинарот е тој кој што може слободно да ја критикува и контролира власта за направените пропусти и евентуални злоупотреби во вршењето на истата. Тој со своето критичко и јавно изнесување на фактите допринесува власта да го корегира своето однесување, а со тоа и се спречат поголеми негативни последици врз општеството и граѓаните. Критиката преставува конструктивна опомена, совет, рационално соочување и согледување на реалноста, мислењата, аналитичко согледување на проблемот, со цел да се реши на еден демократски и аргументиран начин. Секоја власт во аргументираната критика на новинарите треба да гледа сојузник, а не противник. Критиката овозможува на власта да се отрезни, да ги согледа сопствените слабости во владеењето, како и да преземе соодветни мерки и активности во остранувањето на грешките. Новинарите кои во својата професија се раководат од начелото на независност и критичко мислење се добри професионалци, кои се ценети во јавноста, но непосакувани од моќниците. Ретко која власт поднесува критика, дури и кога таа е добронамерна и аргументирана.

Критиката е многу важна и заради контрола на власта во вршењето на јаните работи. Таму каде што постои слобода на критика и контрола добро функционира целокупниот систем и обратно. Слободата на изразување и критика овозможува професионална независност и интегритет. Независноста се стекнува со неприфаќање на било какви привилегии (материјална, финансиска), како и отфрлање на надворешни влијанија врз новинарската професија. Интегритетот бара интелектуална способност, стручност, компетентност и морална култура. Само способни и стручни новинари, поткрепени со морално делување и однесување, можат да стекнат интегритет во професијата. Не е доволно само да се поседува стручност и компетентност, туку и моралност.

Вистината е фундаменот на секоја професија, особено на новинарската. Без вистина нема иднина на ниту едно општество. Вистината или ја има или ја нема. Полуистината (нецелосна информација) е еднаква на шпекулација. Информацијата е вистинита кога таа е сеопфатна и целосна. Новинарот има професионална обврска да пренесе точна информација за настанот. Секој факт кој јавно се објавува треба да се провери. Ако фактите се спорни и сумливи, тогаш јавноста треба тоа да го знае. Кога станува збор за изјава и таа треба да се провери дали е вистините и точна. Изјавите никогаш не треба да се фризираат, туку треба да се објавуваат во изворна форма.

³³ Thorgeir Thorgeirson v. Iceland A239 (1992) par. 59-70

³⁴ Маковеј Моника, Слобода на изразување, Водич за имплементација на член 10 од Конвенцијата за човекови права, Совет на Европа 2001, стр. 52

³⁵ Ибид. 52-53

Вистината не е само професионален стандард туку и етичка норма, морална должност и одговорност. Вистината има законска рамка, односно таа правно се штити и гарантира. Новинарот кој се држи до вистината самиот се штити од евентуални тужби и судски процеси. Недопустиво за новинарската професија е објавување на полувистина или нецелосна вистина. Многу новинари во трката за ексклузивност, слава и успех објавуваат информации кои не се проверени до крај, кои подоцна излегуваат како површни и нецелосни. Затоа, новинарите треба да бидат многу внимателни во објавувањето на информации и за еденист настан треба да консултираат повеќе извори со цел да се комплетира информацијата.

Точноста е следниот стандард на доброто извршување на професијата. Нема вистина без точност. Точноста се покажува преку вистински податоци, Во новинарството точноста често се доведуваат во прашање преку давање на неточни податоци за времето на настанот, името и презимето на учесникот, функцијата, фактите, мерките итн. Најчесто се грешат во името и презимето на кои се однесува информацијата. Понекогаш (не)точноста може да предизвика непријатности за поединци, институции, претпријатија и сл.

Чесноста (објективноста) е својство на новинарот кое се покажува преку отвореност и исправно постапување во однос на другите и јавноста. Чесноста во новинарството претпоставува објективност, лична непристрасност, користење на факти, добра аргументација и целосен пристап во обработката на настанот, односно потенцирање на важните во однос на неважните факти, а не обратно, искреност кон јавноста без нејзино заведување или манипулирање. Чесноста на новинарот се огледа и преку одбивање на разни спонзорства, донаторства, подароци, патувања, честење и други форми на лична корист. Сорботката и блискоста на новинарите со спонзорите преставува опасно загрозување на професионалните стандарди на новинарската професија.

Непристрасноста преставува професионален стандард на новинарот според кој тој треба да биде неутрален, односно не треба да држи и застапува страна за настанот за кој ја информира јавноста. Настанот треба да се прикаже онака како што е настанат држејќи се до фактите и аргументите. Непристрасноста подразбира и врамнотеженост во информирањето, односно подеднакво остапување простор на страните во настанот.

Чување на изворот на информација е еден од професионалните стандарди на новинарската професија и спаѓа во доменот на професионална тајна. На ова сугерира и Минхенската декларација според која “новинарот треба да ја почитува професионалната тајна и не го кажува изворот на информацијата добиена на доверба.”³⁶ Тој треба да остане тајна дури и кога новинарот се јавува во својство на сведок. Обврската да не се издава тајната на изворот на информацијата е морална обврска и преставува еден вид на морален договор помеѓу новинарот и тајниот извор на информацијата.³⁷

Почитувањето на човековата личност – приватноста, исто така, преставува важен професионален стандард на новинарската професија. Овој стандард произлегува од два принципа: почитување на приватниот живот и заштита од повреда на честа. И овој професионален стандард произлегува од Минхенската декларација за правата и обврските на новинарите, според која ги обврзува новинарите “*да ја почитуваат приватноста на другите лица*.”³⁸ Приватната сфера припаѓа на поединецот и доколку во неа се навлезе без одобрување се крши правото на почитување на приватност или интимата на поединецот.

Од античка Грција и стариот Рим, па се до денес се прави разлика помеѓу јавното и приватното. Старите Грци и Римјани јавното го врзувале за политиката, односно за политичкото одлучување и одлуки (животот на слободните луѓе во агората или форумот), а приватно или интимно за животот на поединецот во семејството. Теориски и правно ова разграничување е јасно, но во конкретни ситуации тоа се покажува како многу деликатно и сложено. Тоа произлегува од одлуката на поединецот кој е јавна личност (актер, спортист) и заради одржување на неговата популарност, тие допуштаат да се пишува за нивниот приватен и интимен живот. Истото се однесува и за политичарите. Тие како носители на

³⁶ Види чл. 6 од Декларација за правата и обврските на новинарите, Минхен, 1971.

³⁷ Ч. Чупиќ, Медијска етика и медијски линч, Чигоја штампа, Београд, 2007, стр. 22.

³⁸ Чл. 6 од Декларацијата за правата и обврските на новинарите, Минхен, 1971.

јавни функции се дел од јавната сфера. Се поставува прашање дали носителите на функции можат да имаат два одвоени животи: јавен и приватен. Колку нивниот приватен живот влијае на јавното делување? Колку нивното негативно однесување во приватниот живот може да се прифати?

Недискриминацијата, односно отфрлањето на дискриминацијата по било која основа: расна, верска, полова, старосна, национална, социјална, политичка, и др., исто така, преставува важен професионален стандард на новинарската професија, а која е поврзана со почитувањето на човековата личност и достоинство. Разликите помеѓу луѓето по било кој основ треба да се прифаќаат, но тоа не значи дека поради нив некој треба да се прифати а некој друг да се отфрли во јавноста. Единствена прифатлива поделба на луѓето се универзалните вредности: љубов, вистина, слобода, правда, солидарност, достоинство. Однесувањето кое ги загрозува наведените универзални вредности треба да се отфрлаат и јавно жигосуваат. Основната одговорност и задача на новинарската професија е јавно да пишуваат и зборуваат за негативните појави и да ги жигосуваат, бидејќи тие го разјадуваат општественото ткиво.

Во тесна врска со начелото на недискриминација е и начелото на одбегнување на **говор на омраза** (*hate speech*) во новинарската професија. Новинарската професија се темели на вистинито информирање со примена на избалансирана и позитивна терминологија, која нема да создава тензии по било која основа. Говорот на омразата во јавноста внесува негативни емоции, предизвикува конфликти, ја продлабочува недовербата, ги дели луѓето по разни основи, за да на крајот заврши со насилство. Затоа не треба да се дозволи јавноста да се загадува со омраза, завист, презир, пакост. Зборови на омраза изречени или напишани во медиумите го поттикнува насилството и други облици на несоцијално однесување. Секоја омраза е деструктивна и осветничка. Тие што го практикуваат говорот на омразата немаат шанса за своја иднина, бидејќи произведува осветници кои било кога ќе се обидат да се реваншираат. Омразата *“по својата природа флуидна и тешко може да се задржи само во едно корито – таа секогаш покажува тенденција да нарасне и да се излие далеку од границите кои би сакале да ги поставиме”*.³⁹ Говорот на омраза е карактеристично за поделените општества (национална, верска, расна, социјална основа). Тоа е одраз на состојбите во општеството и политиката. Ако општеството е поделено тогаш и говорот на омразата не е исклучена.

Освен горенаведените професионални стандарди добриот новинар треба да поседува **знаење, способност и совест**. Наведените карактеристики преставуваат надополнување на погоре наведените стандарди на професијата. Со цел да се достигнат наведените стандарди, современото новинарство налага потреба од континуирано едуцирање и усовршување на новинарот. Одамна помина времето кога новинарите беа “универзални незнајковци” или “енциклопедиски сезнајковци”. Денес од новинарите се бара да поседуваат високо стручно образование, да имаат широко и продлабочено знаење од сите општествени сфери, широка култура, да знае да води дијалог и толерантен пристап на реалноста, да почитува различности.

Меѓу новинарите има професионалци кои немаат високо образование, стручност, ни широка култура. Последница на таквата состојба е лесно манипулирање со таквите новинари, како од сопствениците на медиумите, така и од власта. Сопствениците на медиумите преку таквите новинари си ги штитат сопствените интереси кои често се спротивни на јавниот интерес. Власта, преку таквите новинари ги лансираат пораките кои на нив им одговараат. Од таквата ситуација најголеми губитници се граѓаните и целокупната јавност. Затоа, граѓаните кон новинарската професија и медиумите гледаат со голема недоверба.

Медиумите и новинарите имаат мултидимензионална улога:

1. да пренесуваат информации важни за јавниот живот,
2. да посредуваат меѓу власта и граѓаните, односно државата и граѓанското општество,
3. да ја критикуваат и да вршат контрола на власта.

³⁹ Nikola Milosevic, *Socijalna psihologija Staljinizma*, cas. “Filozofske studije”, br.XV, 1983, str.155.

4. подигање на нивото на општа култура на граѓаните (и демократската политичката култура)
5. социјализација на личноста и политичка социјализација
6. пренесување на универзални, особено човекови вредности
7. влијание за формирање и ширење на вредности и вредносни систем.

Освен позитивна улога, медиумите и новинарите, можат да одиграт и негативна улога: ширење на агресија, деструкција, дефетизам, негативни емоции. Имено, тие можат да се претворат во средство за ширење на лаги, хушкање, измама, создадат лоши чувства (омраза, завист, пакост) и состојби (паника, страв, деморализираност), како и да создадат ментална состојба кај одредени групи и поединци кои лесно прераснуваат во агресија, па се до организирање на злосторства. На пример најголем дел од граѓанските војни започнуваат како вербална војна, која новинарите со своите новинарски прилози ја поддржуваат и распламтуваат, за да подоцна истата се трансформира во реална војна.

Од горенаведеното можеме да констатираме дека медиумите и новинарите имаат двострука улога: позитивна и негативна. Позитивната улога треба да се поддржава, а негативната да се елиминира. Развојот на професионалните стандардите на професијата преставува макотрпна работа. (Чупиќ, стр 14).

Моралното информирање и созревање на новинарите е долг и незавршен процес. Добриот новинар секогаш треба да се раководи од моќта на знаењето и моќта на совеста. Во новинарската свест совеста секогаш треба да биде професионална водилка и внатрешен закон. Човек кој поседува моќ на знаење, но не и моќ на совест, преставува стручњак без совест. Поради тоа, новинарите секогаш треба да имаат на ум никогаш да не ги одвојуваат овие два вида на моќ со кои располагаат.

2. Права и одговорност на новинарот и медиумите

Поимите право и обврска се правни термини кои кажуваат дека одреден субјект има одредени права, но и должности. Новинарот како професија има права и обврски. Од аспект на новинарска професија, новинарот како професионалец има морално и законско право слободно да присуствува и да ги следи сите настани од јавен карактер, да собира факти и аргументи, а обврска да ја информира јавноста од настаните вистинито и точно. Од тоа како новинарот ќе се однесува кон своите права и обврски, ќе зависи и неговата професионална кариера. Ако новинарот со својот новинарски прилог ја информира јавноста неистинито (или полуистинито), еднострано, конфузно, парцијално, збунувачки и сл. тогаш тој ги крши основните морални обврски, затоа што не постапува согласно моралните и професионалните принципи. Ова го има потенцирано Тунис Вортман (*Tunis Wortman*) во далечната 1801 година во своето антологиско дело *Расправа за политиката и слободата на печатот (A treatise Concerning Political Enquiry and the Liberty of the Press)* кој се обидува да ја артикулира обврската на медиумите секогаш да ја пренесуваат вистината:

*“Секое отстапување од вистината е кобно. Непристрасноста треба да биде постојана одлика на печатот. Таа не би требало да биде подмитена, да изрекува претерани незаслужни пофалби, ниту со сила да и биде наметнато затражување. Штом печатот ќе овозможи искривено или непримерно известување на неговите страници (внесе пристрасност), таа станува опасност по вистинските интереси на општеството”.*⁴⁰

Намерно или ненамерно изнесување неистина

Новинарските прилози можат да содржат неистини најмалку од две причини: намерно или ненамерно. Намерната неистина преставува свесно прикривање на фактите од страна на новинарот за настанот, додека ненамерната неистина преставува несвесно, односно прикривање незнаење на вистината .

⁴⁰ Наведено во: Dejl Zaket, *Novinarska etika*, Sluzben glasnik, Beograd, 2007, str. 34.

Лична одговорност: Моралниот човек е одговорен човек. Без личен морал нема лична одговорност. Одговорноста на поединецот подразбира одговорно делување и однесување кон себе, блиските, професијата, природата, државата. Без развиена способност за одговорност, нема одговорен поединец. Новинарот како професионалец, мора да поседува лична одговорност. Тој е лично одговорен за напишаното и објавеното.

Одговорност на новинарот: Одговорноста на новинарот е двостепена. Прво, да дејствува во согласност со професионалните стандарди и второ, да се спротивстави на било кој надворешен притисок кој ја доведува во правото на граѓаните да бидат информирани за сите најважни настани и случувања во општеството (државата). На овие одговорности се надоврзуваат уште други две одговорности: одговорност кон сопствениците на медиумите и одговорност пред јавноста.

Одговорноста кон сопственикот (работодавачот) преставува еден вид на лојалност која може и да биде злоупотребена. Често во праксата се случува поради лојалноста се доведува во прашање вистината. Лојалноста која ја доведува во прашање вистината ја уништува личната одговорност и етичноста на професијата. Одговорните новинари треба да одбегнуваат три опасности кои им претат: сервилност (услужност), демагогија и потпаѓање под разни влијанија.⁴¹ Одговорниот новинар има критички пристап во гледањето на реалноста. Тој со неговиот критички став кон одреден општествен проблем делува превентивно, така што помага да се стопира одредена негативна тенденција која може да предизвика проблем со несогледиви последици.

Новинарот, освен индивидуална одговорност има и лична одговорност во професијата. Тој не е одговорен само кон граѓаните на кој се обраќа (публиката), туку и пред целокупната јавност. Одговорен е и спрема изворот на информацијата, поединците за кои пишува-зборува, професионалните стандарди, професионалните новинарски организации, редакцијата.

Одговорност на медиумите: Медиумите имаат одговорност во своето работење. Според теоријата на општествена одговорност, државата може да интервенира во оваа сфера тогаш кога медиумите и новинарите треба да внимаваат на правата на граѓаните и целокупната јавност. Според оваа теорија правата на граѓаните се над слободата на печатот (информирањето). Слободниот печат кој ги загрозува човековите слободи и права ја доведува во прашање самата слобода. Слободата не е анархична, не е ниту поединечна туку важи за сите.

Моќта на новинарите и медиумите особено доаѓа до израз во 19-от век, кога доаѓа до поврзување на медиумите со моќните политичари, сопственици и политички и деловни кругови кои известуваат под нивни диктат, а подоцна и конформизам и сервилност кон власта. Увидувајќи ги овие опасни тенденции во многу држави, особено во демократските, предизвика остра критика на јавноста. Така, во САД., формирана е Комисија за слобода на печатот, на чие чело бил ректорот на Универзитетот во Чикаго. Оваа Комисија во 1947 г., подготви извештај во кој се препорачува интервенција на државата кога во името на слобода на печатот се кршат човековите слободи и права на граѓаните и јавноста.

Следна негативна тенденција во развојот на медиумите во развиените демократски држави е монополот во медиумите. Под притисок на пазарот и конкуренцијата, започна процес на концентрација на медиумите, односно формирање на медиумски монополи кои ја диктираат “вистината” и го креираат јавното мислење. За да се одбегне монополот на медиумите започна процес на институционализирање на контролни механизми. Без контролен механизми тешко може да се одржи медиумска одговорност. Контролата треба да биде *интерна и надворешна*. Интерната контрола или самоконтрола на медиумите, треба да се базира на јасни правила кои би ги применувале разни органи - тела (совети, комисији, омбудсман) во рамките на медиумите или посредник кој медиумите ќе го изберат и чие мислење би било обврзувачко. Надворешната контрола може да се обезбеди со закон со кој ќе се штити личноста, повредата на честа, клеветата, право на одговор, забрана за формирање на медиумски монопол и др. Со примената на контролните механизми ќе се делува превентивно во однос на одговорноста на медиумите истите. Меѓутоа, примената на контролните механизми не смее да ја доведе во прашање слободата на медиумите и

⁴¹ Ч. Чупиќ, Медијска етика и медијски линч, Чигоја штампа, Београд, стр.44.

информирањето, туку да ги спречува злоупотребата на медиумите заради нечији лични интереси, особено во пласирањето на лаги и полувистини.

3. Политичка култура и медиумите

Политичката култура е многу важна за нормално и успешно функционирање на медиумите и медиумскиот простор. Таа е дел од општата култура и претставува позитивен модел за воспоставување на ред во јавниот и политичкиот живот и информативниот простор. Според *Almond&Verba*, таа претставува модел на индивидуални ставови и ориентации што ги споделуваат луѓето во едно општество. Таа се изразува преку ставови, убедувања, вредности, кои што се однесуваат на субјектите, институциите, процесите во политичката сфера. Во формирањето на политичката култура во едно општество најголема одговорност имаат политичките, духовните и образовните елити. Тие преку образованието и социјализацијата имаат пресудна улога. Голема улога во формирањето на политичката култура имаат и медиумите.

Најрепрезентативно дело, кое ја проучува политичката култура е Граѓанската култура (1963) на Олмонд (Almond) и Верба (Verba). Според нив постојат три типа на политичка култура: **парохијална, поданичка и партиципативна**.

Парохијалната означува традиционална култура во која поделните улоги не се специфицирани, односно економските, политичките и религиозните улоги практично се претопуваат во една личност. Припадниците на парохијалната политичка култура во потполност се незаинтересирани за учество во политичкиот живот. Олмонд и Верба како пример на таков тип на политичка култура ги посочуваат племенските заедници во Африка.

Поданичката политичка култура се однесува на политички систем, во кој поединечните улоги се распределени помеѓу субјектите, но во кој улогата на граѓаните е сосема пасивен. Граѓаните се незаинтересирани за активно учество во политиката, неговата улога е сведена на поданик, кој е потчинет на власта (авторитетот), од што произлегува дека односот помеѓу владејачи – владеани е еднонасочен. Граѓанинот е сведен на објект на политиката со која таа управува и владее.

Партиципативната политичка култура е најразвиена и во основа е современ облик на политичка култура. Таа е одлика на демократските општества. Се однесува на диференцирано општество, во кое постојат јасно распределени улоги. Граѓанинот е свесен за значењето на политичкиот живот и поради тоа тој активно учествува во него. Тој има активна можност да влијае врз политиката. На тој начин граѓанинот не е поданик и послушник, туку слободен човек кој сака да одлучува за својата судбина.

Современата (демократска) политичка култура се одликува со: дијалог, толеранција, компромис, консензус, критика и контрола.

Дијалогот е најдобар начин на политичко комуницирање и еден од важните елементи на демократската политичка култура. Нема демократска политичка култура без дијалог. Дијалогот во политиката бара другиот да се прифати раноправно, да се сослушат неговите аргументи внимателно. Во повеќенационалните заедници дијалогот е голема шанса за заеднички одлуки.

Толеранцијата е исто така важен инструмент на демократската политичка култура. Зборот толеранција значи да ги прифаќаш и почитуваш разликите, ставовите, убедувањето, трпеливост кон однесувањето на другиот. Толеранцијата е спремност за компромис. Толерантниот човек е омилен човек и посакуван за друштво. Нема демократска политичка култура без дијалог и толеранција.

Компромисот е следната важна карактеристика на демократската политичка култура. Тој подразбира решение во кои се содржани интересите на двете страни, односно попуштање за достигнување на повисоки општествени интереси. Компромисот е метод на создавање клима на взаемна доверба и соработка, оставајќи ги разликите зад себе. Компромисот се постигнува кога двете страни одмерувајќи ги аргументите се прифаќа средно решение.

Консензусот, исто така, е важна одлика на демократската политичка култура. Претставува процес на одлучување со учество на повеќе страни кои постигнуваат согласност, и притоа никој не е надгласан.

Критиката подразбира аргументирано соочување со некој проблем. Критиката помага и оневозможува власта да узурпира и корумпира. Паметната (мудрата) власт во критиката гледа бесплатна помош. Без критика на власта лесно таа може да заврши во самозадоволство и политичко самозадоволство кое може да биде погубно за општеството и државата.

Новинарите како одговорни професионалци треба да поседуваат висок степен на демократска политичка култура преку која тој ќе се изразува како вистински професионалец чии основни алатки ќе му бидат основните демократски вредности како што се: дијалог, толеранција, копромис, консензус, критика и контрола

4. Медиумите, бизнисот и профитот

Поимите новинарство и медиуми секој од нас првично не асоцира на информирање и известување. Меѓутоа, ако ги продлабочиме нашите мисли овие два термини асоцираат и на нешто друго: моќ, политика, бизнис, пари и сл. Оттука, не е тешко да се заклучи дека новинарството и медиумите не е само информирање, туку е и голем бизнис. Медиумите (печатени и електронски) вртат големи пари по разни основи. Тие се организации кои работат на компетитивна (конкурентска) и профитабилна основа и главна цел е остварување на што поголем профит. Ако направиме една опсежна анализа на структурата на приходите на медиумите во сите држави во светот, без разлика во која форма се регистрирани (печатени, електронски, веднаш ќе воочиме еден ноторен факт, а тоа е дека најголем дел од остварените приходи се по основ на рекламирање. Основата на медиумскиот бизнис се продажбата на информации, вести и реклами. Согласно одредбите на Законот за радиодифузна дејност во РМ (чл. 20), Трговските радио-дифузни друштва имаат законска обврска секоја година до 31.03. да објавуваат податоци кои се однесуваат меѓудругото и на изворите на финансирање. Од анализата на Извештаите можеме да констатираме дека најголем дел од вкупните приходи се остваруваат по основ на реклами (80 до 100%).

Етиката на новинарската професија не е само благовремено и вистинито пренесување на информации и вести за релевантни настани, туку таа има и една друга димензија, а тоа е известување и произведување на информативни содржини заради остварување на што поголем профит на медиумската куќа. Остварениот профит, освен за плати се користи и за технолошки развој и опремување на медиумот (компјутери, камери, техника, опремување на студио, едукација) со што медиумот го прави поконкурентен на медиумскиот пазар кој е тешко освоив. Профитот се создава од продажба на информациите, но и намалување на трошоците во производството на информации. За да се зголеми профитот (добивката) на медиумот, потребно е да се намалат и трошоците. Намалувањето на трошоците се врши на повеќе начини: со максимално штедење во производството на информации (вести), користење на интернет, помалку патување, штедење на хартија, телефонски разговори, струја и сл. Меѓутоа, се поставува прашањето дали треба толку многу да се штеди на сметка на квалитетот на вестите и информациите.

4.1. Прикриено рекламирање

Рекламирањето е вториот начин на остварување на профит на медиумите. Тоа може да биде со купување на простор за платено рекламирање. Од комерцијалните огласи медиумите заработуваат голема сума на пари. Освен платено рекламирање има и рекламирање на прикриен начин со емитување на вести во кои главните огласувачи во конкретната медиумска куќа, преку ТВ прилог, така што неговото име и производи повеќе пати се споменуваат во позитивна смисла како дел од приказната. Притоа, новинарот неприметно го споменува спонзорот на медиумот под превезот на легитимно прикажување на вести, кое не е толку упадливо. Прикриеното рекламирање се смета како облик на неетичко однесување на новинарот и медиумот.

Исто така, можеме да разгледаме една друга можност на прикриено рекламирање во емитувањето на вестите. На пример, во некои информативни емисии (вести), некои телевизии од центарот на градот директно или индиректно емитуваат вести за некој

настан, а во позадината на снимката може да се видат големи светлечки рекламни паноа на кои се огласуваат производите на спонзорот. Така, веста за престојната премиера на Бродвеј може да биде проследена со снимки од Тајм сквер во Њујорк, на кои во позадината на репортерот-новинарот може лесно да се приметат неонски реклами на безалкохолни пијалоци (Кока Кола) или електронски апарати (Panasonic). Ако новинарите тоа намерно го прават заради некој економски бенефит, тогаш тие во своето известување ги кршат принципите на новинарската етика за зборување на вистината, бидејќи зад превезот на информирање на гледачите се прикажуваат реклами на одредена компанија.

5. Плагијаторство и заштита на авторски права

Во последно време авторските права се повеќе се во фокусот на вниманието на академската и новинарската јавност. Новинарите во однос на авторските права се јавуваат во двојна улога: првата улога е кога тој користи туѓи авторски текстови, и втората е кога тој се јавува во улога на автор на одреден текст на кој има авторски права. Во двата посочени случаја новинарот има свои права, обврски и одговорности во однос на користењето на авторските права. Ако користи туѓи текстови, тогаш тој има законска обврска да го посочи, односно цитира изворот на информацијата. Доколку некој друг го користи неговиот текст, тогаш тој е правно обврзан да го цитира користениот извор.

Плагијаторството е негативна и незаконита постапка која подлежи на санкции (морални и правни). Тоа е одраз на непочитување на туѓиот труд и негово присвојување како свој, кое може да се утврди на многу едноставен начин. Највулгарна дефиниција на плагијаторството е класична кражба на авторски и сродни права. Секое користење на туѓи мисли, текстови или натписи без експлицитно признавање или цитирање на оригиналниот извор се нарекува плагијат. Практикувањето на плагијаторството е одлика на медиокритетите и лицата кои сакаат на брз и лесен начин да дојдат до материјален бенефит кој се базира на туѓ труд, знаење, умевање. Наједноставен пример за класичен плагијат во новинарството е кога одредена информација е објавена од страна на Македонската информативна агенција (МИА), а истата таа информација во целост ја презема некој новинар од друга редакција и истата ја потпишува како своја.

Новинарската професија се заснова на пишување и креирање на информации, текстови, вести, натписи, статии, интервјуа и др. информативни содржини во кои е вложен прилично голем напор и интелектуален труд. Новинарите се автори на многу текстови кои самите ги потпишуваат и одговорно стојат зад нив. Ако еден новинар преку истражување дошол до одредени факти и затоа напишал одреден текст, тој за тоа што го напишал има авторско право. Притоа, ако некој друг новинар го користи неговиот текст, тој е должен да го цитира изворот и го посочи авторот на текстот. Земањето на туѓи текстови без притоа да се цитира изворот е неморален чин и преставува кршење на правото на интелектуална сопственост и авторските права и преставува интелектуална кражба. Плагијаторот нелегално го присвојува туѓиот труд, без одобрување на оригиналниот автор и без надоместок на оригиналниот автор за неговиот труд. Ако новинарот потпише некој текст или емитува вест на радио или телевизija и истиот тој текст во целост го презел некој друг новинар како свој, тогаш читателите или слушателите или гледачите се измамени во поглед на изворот на информацијата. Поради тоа, новинарите се морално одговорни да во своите информации одбегнуваат плагијаторство, како и тоа да ги разобличе плагијаторите и на соодветен начин ги етикетира и казни таквите новинари кои свесно го присвојуваат туѓиот труд.

На пример, ако еден новинар, кој истражувал одредна појава и притоа дошол до одредени факти и напишал одреден текст тој има авторско право над истиот, бидејќи тоа е негова креација. Ако истиот тој текст го преземе, односно откупи некој друг медиум, тој е должен да го посочи изворот (авторот) на информацијата и за тоа да му исплати соодветна финансиска награда на име авторско право. Почитувањето на ваквата пракса не е плагијат. На оригиналниот извор на информацијата му се оддава примерно признание и исплатува соодветен надоместок. На пример во нашите печатени и електронски медиуми, особено во викенд изданијата, можеме да сретнеме голем број на интересни новинарски прилози од разни општествени области (политика, економија, спорт, култура, бизнис, екологија) кој се

преземени од познати медиуми (The Time, New York Times, Guardian, CNN, BBC и др.). Притоа, на крајот од секој преземен текст се става името на авторот или медиумската куќа. Секоја медиумска куќа што го презела соодветниот новинарски текст, согласно законската регулатива е должна да му исплати на авторот соодветен паричен надоместок на име авторски права.

5.1. Авторските права во Република Македонија

Во РМ авторските и други сродни права уживаат правна заштита. Со Законот за авторски и други сродни права од 2005 година (Сл. Весник на РМ бр. 23/05 – пречистен текст) авторско дело е индивидуална и интелектуална творба од областа на книжевноста, науката, уметноста и други области на творештвото (новинарски текст, коментар, прилог), независно од видот, начинот и формата на изразување.⁴²

Согласно наведениот закон, носителот на авторското право има три вида на права:

1. Лично правни (морални права);
2. Имотноправни (материјални правни);
3. Други права (чл. 14).

1. Моралните права го штитат авторот во однос на неговата индивидуална и интелектуална врска со делото. Станува збор за следниве права: одлучување дали и како прв пат ќе биде објавено делото, признавање на авторството, дали при признавање на авторството тоа ќе се наведе и со каква ознака, дали при секое користење да се наведува името на авторот, сочувување на целината на делото како и откажување на правото на носителот од своите материјални и други права (чл.16-17). Авторот не може да ги пренесува моралните права на други лица, а доколку со договор ги пренесе овие права, договорот е ништовен. По смртта на авторот, за остварување на моралните права надлежни се неговите наследници и соодветното здружение на автори. Моралното право на авторот да му го откаже правото на носителот на неговото материјално право трае додека авторот е жив и е исклучиво право на авторот, додека моралното право за означување на авторството, за сочувување на целината на делото и спротивставување на неговото сакатење, траат и по роковите за траење на авторското право, утврдени со Законот.

2. Материјалните права ги штитат имотните интереси на авторот. Овие права, под услови определени со Законот, може да се пренесуваат на други лица – носители на авторското право.

3. Другите права на авторот го штитат неговиот однос со оригиналното дело, т.е. му овозможуваат пристап до оригиналот или до примерокот на своето дело што го поседуваат други (заради остварување на правото на преработка на делото).

Сите горенаведени авторски права, исто така, се однесуваат и на новинарските текстови и се подложни на заштита. Тоа подразбира дека секој новинарски текст, прилог, натпис, статија и сл. му припаѓа и е своина на самиот новинар – автор. Секој друг кој сака да го користи тој текст, должен е да го наведе изворот на информација, а на оригиналниот автор му следува соодветен паричен надоместок.

6. Некои етички прашања на новинарската професија

Скриени камери и микрофони: Новинарите се прилично инвентивни, дури и досетливи и маштовити во својата работа као да дојдат да актуелни информации.

⁴² За авторско дело во смисла на членот 3 од Законот за авторското право и сродните права се сметаат: пишано дело како книжевно дело, натпис, статија, прирачник, брошура, научен труд, расправа и сл; компјутерска програма како книжевно дело; говорно дело како говор, беседа, предавање и сл.; музичко дело со или без текст; драмско, драмско-музичко и куклено дело; кореографско и пантомимичарско дело, фиксирано на материјална подлога; фотографско дело и дело создадено во постапка слична на фотографската; кинематографско и друго аудиовизуелно дело; ликовно дело како слика, графика, скулптура и сл.; архитектонско дело; дело од применетата уметност и дизајн; картографско дело, план, скица, технички цртеж, табели, проекти и др. дела чл. 3, Закон за авторското право и сродните права.....

Современата технологија, особено новата аудио и видео техника им овозможува на лесен начин да дојдат до аудио-визуелни снимки. Новинарите за да дојдат до ексклузивни информации, понекогаш користат необележани возила, скриени камери, безжични микрофони и микрофони кога прават истражувачка приказна, во обид да снимат инкриминирачки материјал. Безжичните микрофони се употребуваат за прислушување на разговорите. Кога станува збор за снимка новинарот мора да внимава во снимката да не биде во кадарот снимени и невини лица. Секако, употребата на скриените камери и микрофони треба да бидат реткост, а не правило поради што новинарите можат да добијат назив електронски шпиони, а не заштитници на јавниот интерес. Исто така, и тајното снимање не е само етичко прашање, туку тоа е и правно прашање, затоа што во некои држави снимениот материјал за да биде објавен мора да се сложи едната страна, а во други обете страни .

Конфликт на интереси: всушност преставува кога еден новинар објавува афирмативен текст за свој близок роднина. Се поставува прашањето дали во една таква ситуација новинарот може да ја задржи објективноста и емоциите. За да се избегне таков потенцијален судир на интереси, многу уреденици на медиумите ги забрануваат таквите текстови, односно се дава оваа обврска да ја заврши друг новинар кој нема родбинска поврзаност со лицето за кое се пишува.

Интервју од заседа односно изненадно барање на интервју од страна на новинарот (репортерот), исто така преставува етично прашање во новинарската професија. Како што кажува и самото име, станува збор за ситуација кога новинарите кои неможат да закажат интервју со едно лице кое постојано бара разни оправдувања и изговори дека е презафатен, дека има состанок, дека е болен и сл. Во такви случаи новинарите често го набљудуваат станот или канцеларијата на тоа лице, се додека не го начекаат од заседа додека влегува или излегува од зградата. Новинарот (репортерот) и камерманот му се наметнуваат на поединецот, обидувајќи се да направат снимка и да постават прашања додека лицето се обидува да избега. Интервјуто од заседа е оправдано единствено кога информацијата што се бара е од интерес на пошироката јавност, односно кога едно лице со јавна функција постојано одбива јавно соочување и разговарање со новинарот, па тој мора да дојде до соодветното лице и да даде отчет.

Видеоизмамата како етичко прашање е поврзано со користењето на архивските видеоснимки на ТВ станицата што вклучува снимки од настани од изминатите години кои новинарите ги користат за да покријат делови од сценаријата за нови настани. Некои ТВ станици на соодветно место од видеоснимката ги ставаат зборовите "Архивски снимки" врз тие снимки, а некои радиодифузери ја пуштаат снимката без таква ознака, со што се создава ситуација на мамење на јавноста (публиката)..... Најдобро е кога врз таквата архивска снимка стои оригиналниот датум на настанот при што се одбегнува ефектот на мамење на јавноста. Ваквата проблематична ситуација многу радиодифузери ги создаваат ненамерно, но има и примери кога некои ТВ станици намерно ставаат постари настани за да ги покријат новите настани (пример стара снимка од војна за да се покријат новите борби). Таквата измама ако биде откриена може да доведе до тоа да радиодифузерот ја загуби нејзината лиценца за работа.

Надувување на вестите како проблематична етичка ситуација се јавува кога камерманот снимајќи одреден настан, како на пример демонстрација, протест или штрајк на кои присуствуваат мал број учесници при што камерманот снимката ја прави во крупен план од која публиката може да добие погрешен впечаток, кога широкиот кадар би открил дека групата била мала. Исто така, снимателот (камерманот) може да направи снимка на истиот настан, така што ќе ги сними кадар од агол во кој се гледаат поголем број на присутни на настанот со што повторно публиката може да добие погрешен впечаток дека во настанот присуствувале поголема маса на луѓе, иако не е така. Пример за надувување на вестите е кога во еден град во Македонија во април 1999 година беа организирани демонстрации против агресијата на НАТО врз Србија при што во главните вести на РТВ Београд беше кажано дека на плоштадот присуствувале околу 10.000 граѓани, иако имало околу 1.000 присутни.

Несоодветно монтирање (вадење од контекст) на изјава или снимен материјал, исто така преставува проблематична етичка ситуација на новинарската професија. Има

многу случаи во кои интервјуираните лица од радио и ТВ новинари се жалат дека монтажата со земање на еден дел од изјавата и игнорирање (сечење) на другиот дел дел на изјавата го менуваат значењето на нивните зборови. Со сечење или монтирање на една изјава може да се случи искривување на автентичното значење на мислата со што прилогот – зборовите добиваат друга конотација при што на слушателот, односно гледачот му се сервира информација која не соодветствува со целосната изјава. Несоодветното монтирање, односно вадењето од контекст на изјавата може да биде намерна или ненамерна. Намерното вадење од контекст на изјави има за цел лицето што дало изјава да го компромитира или медиумот да ја постигне поставената цел.

7. Слобода на медиумите

Слободата на медиумите е либерална вредност која извира од филозофијата на слободата и еднаквоста на граѓаните која е втемелена уште од времето на либерализмот. Тогаш се зборувало за слобода на печатот, бидејќи другите медиуми се појавуваат подоцна. Таа е израз на демократските стремежи на граѓаните за повисоки политички права и воспоставување на политичка контрола над политичката власт. Нема апсолутна слобода на медиумите, како што нема ни апсолутно слободна човекова активност. Слободата на печатот (медиумите) не значи апсолутна слобода на медиумите да пишуваат и објавуваат секакви информации. Ниту во најдемократските општества не е допуштено медиумите да објавуваат осетливи информации со кои се *загрозува безбедноста на државата* или пак *детска порнографија*. Филозофијата на слободата на медиумите е во тоа да се одреди границата на таа слобода, односно да се воспостави рамнотежа меѓу слободата на медиумите и слободата на изразување. Во животот постојат ситуации кога во јавен интерес е да се ограничи принципот на максималното зборување на вистината заради повисоки општествени интереси. Дека печатот, односно медиумот бил моќен и преставува политичка сила многу одамна го видел и францускиот император Наполеон Бонапарта: *"Четири непријателски весници можат да бидат поопасни од стоилјадна војска"*, или *"Кога би ги пуштил уздице на печатот, не би се одржал на власт ни четири месеци"*.⁴³

Според теоријата на општествена одговорност законското право на слободата на изразување не е безусловно. Таа е ограничена доколку слободата на изразување предизвикува (поттикнува) неред и рушење на уставниот поредок, клеветата, се загрозуваат виталните општествени интереси. Слободата на медиумите понекогаш се нарекува *"четврта гранка на власта или четврти сталеж"*. Овој назив укажува на фактот дека медиумите се важен контролен механизам за остварување на демократијата и демократските процеси во една држава и дека поседуваат огромна општествена (политичка) моќ. Новинарите како четврти сталеж (четврта власт) со својот критички однос кон власта вршат контрола над работата на избраните и именуваните функционери, така што можат слободно да пишуваат за нивните постапки, грешки и да ја информираат јавноста.⁴⁴ Секако ова имплицира на тоа дека новинарите имаат посебна одговорност да известуваат вистинито за сите релевантни настани од јавен интерес.⁴⁵ Од новинарот не се очекува само да информира вистинито, туку и да знае да ја извлече суштината од настанот. И покрај уставното и законското уредување на слободата на печатот како голема демократска придобивка, сепак во реалноста нема апсолутно слободен медиум (печат), како што нема ни апсолутно слободен човек во ниту една сфера. Дури и во најдемократските општества во светот, каде што новинарството ужива висок степен на слобода на изразување и известување, на мислење сме дека нема апсолутна слобода на печатот, бидејќи некои информации се однесуваат на осетливи воени, државни, економски тајни или детска порнографија.⁴⁶ За да не се повреди слободата на печатот (медиумите) и

⁴³ Т. Груевски, *Историја на новинарството*, Правен факултет и НИП "Студентски збор", Скопје, 2007, стр. 114

⁴⁴ Dejl Zaket, *Novinarska etika – moralna odgovornost u medijima*, Sluzben glasnik, 2007, str.180

⁴⁵ Ибид, стр.180.

⁴⁶ Djejl Zaket, *Novinarska etika*, Sluzben glasnik, str.144.

информирањето потребно е да се направи прифатлива рамнотежа помеѓу правото на јавноста на реално информирање за настаните и другите општествени обврски и цели кои понекогаш можат да бидат во судир со желбата да се сочува неограничениот пристап до информациите. Единствено решение за овој проблем секако е да се допушти слобода на медиумите, а да се задржи можноста за цензура на информацијата за кои се мисли дека се опасни и штетни по безбедноста на државата (општеството) како целина. Меѓутоа, може да се случи ваквата пракса да постане лош преседан, бидејќи списокот може бргу да се шири и со други “важни информации” од безбедносен или сличен карактер.

Денес нема држава која не го прокламира начелото на слобода на печатот (медиумите), но исто така нема држава која на некој друг начин не ги држи уздите на печатот (медиумите). Слободата на медиумите е битка која неможе во потполност да се добие, бидејќи додека има држава и власт, ќе има ограничување на слободата на печатот. Апсолутна слобода на медиумите нема-има само општества со помалку или повеќе слобода на медиумите. Најголема опасност за ограничување или гушење на слободата на медиумите е власта. По дефиниција власта е моќ. Оттука, за интегрално да се свати суштината на слобода на медиумите сметаме дека е потребно теоретски да се објасни категоријата моќ. Така, познатиот германски социолог и политиколог, **Max Weber** (1864-1920) за моќта ја дал дефиницијата, според која моќта е “*можноста да се наметне нечија волја врз однесувањето на други лица*”.⁴⁷ Власта со својата политичка и институционална моќ може да влијае врз слободата и независноста на новинарите и медиумите. Таа со својата моќ има можност да донесува закони, уредби, прописи со кој може да ги ограничува или става во послушнички статус. Ако некој новинар или медиум објави вистинита информација за одредени негативни состојби и настани поврзани со работата на поедини министри или цела влада, тогаш власта нема да седи со скрстени раце. Таа по секоја цена ќе ги употреби сите расположиви инструментите да го дисциплинира новинарот и медиумот, користејќи притоа најразлични методи. Најприменувани методи секако е вршење притисок на новинарот и медиумот, да се откажат од пишување, односно објавување на негативни информации. Голем притисок на медиумите и новинарите може да дојде од безбедносните служби, особено ако се надвор од цивилната контрола,.....преку системот на уцени, манипулации, сензационализам, демонстрација на моќ.⁴⁸

Врз медиумите можат да се вршат притисоци во вид на зачестени контроли и надзор врз законитото финансиско работење на медиумот за да му се даде до знаење на сопственикот да внимава што објавува во нивниот медиум.

Власта не е единствен извор на опасност на слободата на медиумите. Во принцип секоја моќна институција претставува потенцијална опасност доклку со некоја информација се наруши нивниот интерес. Исто така, и богатите поединци можат да вршат контрола на медиумите и новинарите (“моќта на парите”). Ако некој многу богат поединец не сака за него да се пишува негативно за кршењето на законите или финансиските малверзации што тој ги сторил, тогаш, тој поединец со своето богатство може да го поткупи новинарот да не ги објавува таквите вести за него.

Економската моќ (моќ на парите) се огледа и преку можноста да се оснива медиум кој по потреба може да се става во функција на лични и групни интереси. Исто така, оваа моќ овозможува да се монополизира медиумската сцена и се неа да се манипулира. Со помош на таквата моќ може да се влијае на власта, но и да се направи обид да се освои власта.⁴⁹ Во праксата имаме пример на политичари кои што поседувале монопол над медиумите и со нивна помош ја освојувале власта. Таков е примерот со медиумскиот магнат Силвио Берлускони и неговата партија *Forza Italia*.

Уставот на РМ, во чл. 16, на јасен и недвосмислен начин го гарантира правото на слободата на уверувањето, совеста и мислата и јавното изразување на мислата, слободата на говорот, јавниот настап, јавното информирање, слободното основање на

⁴⁷ Џон Кенет Галбрајт, *Анатомија на моќта*, Култура, 1995, стр.16

⁴⁸ Ч. Чупиќ, *Медијска етика.....*, стр.54-57;

⁴⁹ Во РМ добар пример е А1 ТВ и нејзиниот сопственик Велија Рамковски, кој формира партија. Тој преку каналот на неговата телевизија вршеше пропаганда на партиските ставови со што влијаеше на јавноста и јавното мислење.

институции за јавно информирање, слободниот пристап до информациите, слободата на примање и пренесување на информации, право на одговор во средствата за јавно информирање, правото на исправка во средствата за јавно информирање, правото на заштита на изворот на информација и др.

Насекаде во светот се развива слободата на печатот (медиумите), но во многу земји (арапските, Северна Кореја, Кина, Куба, многу од новонастанатите држави од поранешниот СССР), таа сеуште се развива.

Денес на глобално ниво постојат повеќе меѓународни организации и институции чија основна мисија е борбата за подобрување на слободата на медиумите и слободата на изразување во светот. Во 1951 година основан е **Меѓународен институт за печат** со седиште во Цирих, а постојат и други меѓународни НВО, како на пример **Репортери без граници** и **Куќа на слободата** (*Freedom Haus*). Исто така, и во рамките на Универзитетот во Мисури, САД, при факултетот за новинарство формиран е **Центар за слобода на информирањето** кој разви мерила и критериуми за одредување на слободата на печатот во државите, Индекс на независноста на печатот и критичката способност (PICA-Press Independence and Critical Ability Index), кој се темели на 23 критериуми:

1. Законска контрола врз печатот, при што се исклучуваат законите за клеветата и јавна навреда (но се исклучуваат законите што ги регулираат официјалната цензура, непочитувањето, принудните корекции и повлекувањето, суспендирањето, приватноста, безбедноста, поттикнувањето кон бунт, расправи итн);
2. Вонредна и дополнителна законска контрола (закани, насилство, затварање, конфискација итн);
3. Закони за клеветата;
4. Организирано саморегулирање (постоене на совети за печат, судови на честа);
5. Новинарски и уреднички персонал (за сите медиуми), во врска со кој, владата донесува одлуки за дозволи, сертификати или именувања;
6. Фаворизирање (на новинари) при достап и објавување на вести од владини извори;
7. Колку на медиумите им се дозволува да ги користат сервисите на странските новински агенции;
8. Контрола на владата врз домашните национални агенции за вести;
9. Печатени медиуми за кои владата издава лиценци;
10. Контрола на владата врз циркулирањето и дистрибуцијата, со исклучок на поштенските услуги;
11. Степен на критичност на печатот кон локалната и регионалната власт и нејзините преставници;
12. Степен на критичност на печатот кон националната влада и нејзините преставници;
13. Државна или државно-партиска сопственост на медиумите (вклучувајќи ги радиото, телевизиската и домашните новински агенции);
14. Забрана на публикации на опозиционите политички партии;
15. Радиодифузни организации или печатени медиуми, сопственост на мрежи и синцири (концентрирање на сопственост);
16. Контрола на државата врз печатарската хартија;
17. Контрола на државата врз размената со странство и врз купувањето опрема;
18. Државни дотации и/или поткуп на печатот и новинарите;
19. Државни заеми на медиумите;
20. Зависност на медиумите од државното рекламирање;
21. Даночни обврски на печатот (повисоки или пониски);
22. Притисок на професионалните здруженија и синдикати (за влијание врз уредувачката политика, за прекинување на публикации);
23. Бројот на маргинални (економски слаби) печатени медиуми;

Информацијата и слободата на изразување се основа на демократијата. Без слободна размена на идеи, граѓаните не можат успешно да ја остварат задачата на

демократско самоуправување. Ако активностите на оние што одлучуваат и управуваат со општеството не се транспарентни, граѓаните не можат да учествуваат во општествениот живот. Практиката покажува дека повеќето влади сакаат своите активности да ги водат што е можно подалеку од очите на јавноста. Тие многу често имаат и причина за тоа, како на пример националната безбедност, борба против организираниот криминал и слично. Но, сепак, за нив практиката во државите, но и на Европскиот суд за човекови права покажува дека тие најчесто се злоупотребуваат.

Поради ова, меѓународната невладина организација **Article 19** воспостави меѓународни принципи познати како *Јавноста има право да знае*.⁵⁰ Овие принципи ги воспоставуваат стандардите на националните и меѓународните системи во однос на правото на слобода на информирање.

Станува збор за девет принципи. **Принципот 1** гласи "максимална отвореност". Главната идеја на овој принцип е дека слободата на информирање да биде гарантирано со Устав и закон. Ова подразбира дека јавните органи се обврзани да објавуваат информации и секој граѓанин има право да добива информации. Кога власта сака да го ограничи ова право таа мора да нагласи кои се тие информации.

Принципот 2 се осврнува на обврската на јавните органи кои категории на информации да ги објават, особено:

Принципот 3 кои гласи "промовирање на отворена власт". Тоа значи дека со закон треба да се обезбеди јавните органи да обезбедат обука на своите вработени во однос на слободата на информирање, важноста на слободата на информирање, процедурални механизми за пристап до информации, заштита од злоупотреба и слично.

Принципот 4 се осврнува на исклучоците врз чија основа може да се ограничи правото на пристап до информација.

Принципот 5 гласи "постапки кои го олеснуваат пристапот". Според овој принцип јавните органи треба да воспостават отворени, пристапни интерни системи за да го обезбедат исполнувањето на правото на јавноста, да добива информации.

Во **Принципот 6**, се однесува на можните трошоци за добивање на некоја информација, и тој препорачува надоместоците не треба да бидат многу високи, бидејќи тоа може да биде дестимулативно за барање на информации.

Принципот 7 бара состаноците на јавните органи, како на пример избраните органи да битат отворени. Овој Принцип предвидува и одржување на затворени состаноци, но само во согласност со воспоставени процедури и во случаи кога постојат соодветни причини за затвореност.

Принципот 8 или "отвореност или предност". Предвидува промена или укинување на законите кои не се конзистентни со принципот на максимална отвореност.

Принципот 9 предвидува заштита на оние кои оддаваат информации за лошо работење, односно вршење на кривично дело, невладеење на правото, корупција, злоупотреба, или нечесност, или сериозни грешки во административното работење на јавниот орган

7.1. Цензура

Цензурата освен правен има и етички аспект. За правилно дефинирање и осознавање на суштината на значењето на поимот цензура употребивме неколку речници, лексикони и енциклопедии. Во познатиот *Лексикон на странски зборови и изрази* од М. Вујаклија, поимот цензура е дефиниран како:

1. оценување, прегледување, критичко испитување;
2. Официјален претходен преглед на работи за објавување заради одобрување или печатење и пуштање во јавност (книги, часописи, филмови, театарски претстави и др.).
3. Државна установа која ја обавува оваа работа;
4. Испитна оцена (Просветно дело, стр.1028, 1980).

⁵⁰ The Public's Right to Know, Principles on Freedom of Information Legislation: Article 19, London

Во *Политичката енциклопедија* (Савремена администрација, 1975) цензурата е дефинирана како: контрола од страна на органите на власта, црквата, политичките организации, приватни лица на содржината на текстот, информацијата наменети за медиумите (штампата, радиото, ТВ, емисии, филмот, театарот, и сл.) пред публикувањето или изведбата.

Во *Енциклопедијата на самоуправање* (Савремена администрација, стр.79, 1979) цензурата е дефинирана како “официјален преглед на една печатена работа со цел по потреба да се забрани пред нејзино објавување или дистрибуирање“. Ние можеме да редиме уште многу дефиниции за цензурата, но генерално сите тие имаат заедничко, а тоа е ограничувањето на слободата на печатот. Од наведените дефиниции за поимот цензура можеме да извлечеме една заедничка констатација дека таа преставува облик на контрола и ограничување на слободата на изразување и слободата на медиумите, кое преставува ограничувачки фактор на демократските тенденции во општеството и државата. Со други зборови цензурата на печатот и медиумите преставува секоја постапка која го гуши слободното откривање и ширење на информацијата.

Поимот цензура потекнува од латинскиот збор *censura* што значи претходно или дополнително оценување на печатени работи, кои по потреба можат да бидат забранети пред објавувањето или растурањето. Цензурата ја обавува државата или некоја друга организација и таа не се однесува само на печатот, туку и на други форми на научно и уметничко творештво и масовно комуницирање (театар, филм, радио, телевизија). Во средниот век цензурата ја обавувала црквата како највлијателна организација во тоа време, а подоцна државата преку своите институции. Со победата на граѓанската револуција официјално се вовеле слобода на печатот, а се укина цензурата. Таа е одлика на недемократските општества, односно на авторитарните режими. Борбата против цензура, а за слобода на печатот (медиумите) секогаш е составен дел на прогресивната демократска теорија и пракса. Системот на одобрување за печатење е укинат во Англија во 1695 г., и со тоа за првпат формално е воведено слободата на печатот. Дури со Декларацијата за правата и слободата на граѓаните (1789) и Првиот амандман на Уставот на САД од 1791 отворено е прогласено слобода на печатот како едно од најдрагоцените човекови права со што дефинитивно е ставен крај на интервенцијата на државата во оваа сфера.

Слободата на печатот (медиумите) преставува важен инструмент за изразување и соопштување на различни мислења, ставови и погледи, како важен предуслов за демократска комуникација на граѓаните со власта и обратно. Слободата на медиумите спаѓа меѓу најстарите и најважните граѓански и политички права. Преку остварувањето на ова право можеме да определиме колку едно општество е демократско или авторитарно. Во демократските општества има повисок степен на слобода на изразување во однос на авторитарните (репресивните) политички системи. Дури и во демократските држави секој говор не е слободен. Слободата на говорот треба да биде урамнотежена со остварувањето на другите човекови права. Тоа значи дека слободата на медиумите не треба да се злоупотребува за кршење на човековите слободи и права (дискриминација, линч, сатанизација, навреди, дисквалификација). Проблемот е како да се пронајде вистинска рамнотежа помеѓу можноста медиумите (печатот) слободно да известува за настаните, а истовремено да се спречат појавите на информации кои го загрозуваат интегритетот на индивидуата и безбедноста на општеството. Слободата на медиумите (печатот) подразбира слобода на изразување, слобода на говор, слободно пренесување и ширење на информациите во општеството без ограничување.

Слободата на говорот, е еден од најважните предуслови за слобода на личноста и слободно општество. Голем поборник на слободата на штампата (медиумите) бил Томас Џеферсон, автор на Декларацијата за независност на САД кој напишал голем број на текстови за ова прашање. Тој, во една пригода на Елбриџ Џери (*Elbridge Gerry*) ќе му напише “*Јас сум...за слобода на печатот и против сите форми на кршење на Уставот, со цел со сила, а не со причина да се замолчат жалбите и критиките, праведни и неправедни, кои нашите граѓани ги изнесуваат против однесувањето на своите*

преставници (власта).⁵¹ Печатот е звоно за узбуна на народот. Ако тој (печатот) се замолчи..., одземени се сите средства на граѓаните за заедничка борба.⁵²

Цензурата е облик на ограничување на слободата на медиумите и новинарската професија. Цензурата преставува контрола од страна на државата (органите на власта) на содржината на текстот, информацијата наменети за медиумите (штампата, радиото, ТВ, емисии, филмот, театарот, и сл.) пред публикувањето или изведбата.⁵³ Денес во светот, па дури и во најлибералните демократии, нема апсолутна слобода на штампа (медиумите), како што нема ни апсолутно слободен човек. Според чл.16, став 7 од Уставот на РМ цензурата е забранета.

7.2. Автоцензура

Автоцензурата е позната и под назвите доброволна цензура или како самоцензура. Таа е поврзана со одлуката на самиот новинар дали ќе известува за одреден настан или не, и ако одлучи, тогаш размислува кои зборови да ги употреби, и дали вестите (информацијата) да бидат проследени со слика или не, и кои слики да ги објави. Сето тоа преставува еден вид на автоцензура, бидејќи новинарот или уредништвото на медиумот одлучуваат каква информативна содржина да понудат на јавноста. Бидејќи ваквите избори ги вршат самите новинари и уредници, без надворешни притисоци, автоцензурата обично не преставува кршење на слободата на говорот и слобода на печатот. Автоцензурата треба само да биде добро избалансирана помеѓу правото на граѓаните на вистинито информирање и остварувањето на слободата на печат. Пример за автоцензура е кога Џен, ќерката на претседателот Џорџ В. Буш (*George V. Bush*) изјавила "признавам" на оптужбата дека како малолетничка конзумирала алкохол, а новинарите тоа го ублажиле.⁵⁴ Како и сите останати претседателски деца, и тие имаат една зона на приватност, и новинарите да не ги прогонуваат непрекинато.⁵⁵ Меѓутоа, се додека децата на познатите личности прават работи од кои нивните родители ги боли глава, тие стануваат вест и новинарите мораат да пишуваат за тоа.

Во случај на детска порнографија стандардна пракса е кај новинарите да информираат за постапките, за апсењето, судењето и воопшто за борбата против овој болен проблем како значаен дел од борбата против криминалот, но во своите извештаи да не обезбедува снимки од дечјата порнографија. Новинарите можат делотворно да ги пренесат сите битни информации, но да не ги објават потресните слики.

Истото важи и за многу други области на информирање.

Во новинарската професија и медиумските кругови повеќе се дава предност на автоцензурата (доброволната) во однос на присилната или надворешната цензура, бидејќи новинарот, поаѓајќи од сопствените моралните принципи и начела сам одлучува дали и како за нешто ќе информира, водејќи сметка за балансирање на почитувањето на правото на граѓаните на информирање и почитувањето на другите правата и слободите на граѓаните (приватноста).

7.3. Цензурата и повисокиот јавен интерес

Слободата на медиумите и слободата на изразување не е апсолутно или безусловно право. Тоа право се ужива во рамките на границата на другите легитимни општествени интереси, особено ако станува збор за прашање на јавната безбедност и заштитата на правата на сите членови на заедницата. Во реалноста имаме ситуации кога во реалниот живот јавниот интерес е поважен од принципот на максимално пренесување на вистината. Меѓутоа, кога имаме цензура заради повисок јавен интерес мора да постојат добри морални причини за тоа, и секогаш да постои изричната одредба во законодавството за подоцна што побргу да се врати новинарската слобода (престанување на цензурата).

⁵¹ Dejl Zaket, *Novinarska etika – moralna odgovornost u medijima*, Sluzben glasnik, 2007, str.151.

⁵² Писмо на Томас Џеферсон до Томас Купер (Thomas Cooper) од 29.11.1802.

⁵³ Политичка енциклопедија, Савремена администрација, 1975, Београд, стр.105.

⁵⁴ D. Zaket, *Novinarska etika: moralna odgovornost u medijima*, Sluzben glasnik, 2007, str. 268.

⁵⁵ Ибид. стр. 268.

Стратешки воени информации: Понекогаш, заради повисоки општествени и државни цели (безбедноста на државата, вонредна состојба, војна), слободата на медиумите се ограничува со цензура (контрола) на разните облици на информативните содржини (вести, книги, информации, филмови, престапи и др.). Во тој контекст новинарот има двојна одговорност.

Првата одговорност се однесува кон јавноста (граѓаните), каде новинарот има професионална и морална обврска благовремено и вистинито да ја информира јавноста за настаните поврзани со безбедноста на државата.

Втората одговорност е од повисок морален и професионален ранг и се однесува на неговата обврска да внимава и да спречи изнесување на осетливи воени и безбедносни информации да не дојдат во рацете на непријателот. Кога станува збор за информирање од аспект на национална безбедност, тогаш новинарот треба да умее да воспостави баланс во информирањето и безбедноста на државата. Доверливите документи со назнака доверливи, кои се однесуваат на националната безбедност и виталните интереси на државата, не треба јавно да се објавуваат ако со тоа се загрозуваа нејзината одбрана. Одредени информации можат да се објават кои се однесуваат на одредени одлуки на војската, но таквите информации не треба да содржат поединости (детали) кои можат да се искористат на штета на безбедноста на државата и заштитата на животите на граѓаните.

Во услови кога може битно да се наруши безбедноста на државата, можеме да ја оправдаме власта за цензурирање на информациите.

Детската порнографија и експлоатацијата на децата исто така преставува важна причина за ускратување на информацијата во јавноста заради повисоки општествени цели и јавниот интерес.

Генерално има два вида на цензура: присилна (недоброволна) и доброволна (внатрешна, самоцензура).

8. Заштита на изворот на информација

Заштитата на изворот на информацијата е тесно поврзано со примената на основните принципи на професионалната етика на новинарите. Основата на новинарската професија е да се дојде до интересна информација што ќе ја заинтригира јавноста. До некои информации тешко се доаѓа поради затвореноста и карактерот на институцијата и проблемот. Доколку еден новинар дојде до доверлива информација, тој има морална и професионална одговорност да го чува изворот на информацијата. Но, и самиот извор на информацијата инсистира на доверливост (тајност), за да не биде доведен во опасна ситуација поради дадената информација. Заради тоа изворот на информација се третира како заштитен, а новинарите кои се потпираат на нивните информации не треба да ги издаваат.

Доверливи извори на информација (измислен случај: case study)

Ќе појдеме од една хипотетичка ситуација, односно претпоставка дека една хемиска фабрика тајно испушта опасни хемикалии во една река, која е единствен извор за водоснабдување на граѓаните во еден град низводно по течението на реката. Оваа информација ја знаат неколку вработени во компанијата, но само еден од нив е спремен да зборува за овој немил еколошки настан, кој од оправдани причини се плаши за своето работно место и евентуалните одмазди кон неговото семејство. Тој е спремен на новинарот да ја каже информацијата, под услов да остане анонимен. Новинарот му ветува. Кога тој ќе добие цврста гаранција дека неговиот идентитет нема да биде откриен ако биде кажана информацијата, тогаш новинарот може да ја добие информацијата. Вработениот ја кажува (потврдува) информацијата на новинарот. Со тоа тој станува доверлив извор на информација. Новинарот ги собира фактите за случајот. Потоа новинарот отворено пишува за еколошкиот инцидент, ја информира јавноста, и следствено на тоа се јавува соодветна реакција од јавноста. Уследија синцирести реакции и беа ужасни. Први што јавно реагираа беше Еколошкото друштво *“Виножито”*, кое јавно побара истражување на целиот случај и

ригорозно казнување на сторителот на делото. Втори кои што реагираа беше Риболовното друштво, трети Здравствените институции, четврти претпријатието кое ја користеше водата за водоснабдување итн. Со информацијата новинарот направи голема услуга на сите засегнати страни кои се погодени со еколошкиот инцидент (граѓаните, НВО, претпријатија, еколози, здравствени институции). Соодветно реагираше и надлежниот инспекторат за заштита на животната средина кој со стручна и експертска анализа утврди дека причинител за инцидентот е посоченото претпријатие. Но, реагираше и претпријатието што испушта хемикалии со аргументација дека загадувањето не е сторено од нивна страна. Претпријатието беше парично казнето и му беше забрането да испушта хемикалии. Новинарот за текстот доби јавно признание од јавноста и еколошките друштва, вработениот ја задржа својата работа и се беше во ред.

Меѓутоа, настанот подоцна доби сосема нов тек, односно ситуацијата се искомплицира. Обвинителството поднесе кривична пријава против претпријатието за испуштање на опасни материи и загрозување на животната средина. Обвинителството побара од новинарот да каже како дознал за незаконитото дејствие на претпријатието. Новинарот одби да го каже изворот на информацијата, бидејќи тој му даде цврста гаранција на работникот. Овде се поставува едно етичко прашање, ако од новинарот се бара да го каже изворот дали тој смее да обие и за тоа да биде казнет (парично, затвор, губење на работа), или новинарот од морален аспект, да ја даде информацијата за изворот? Очигледно случајот е многу сложен, бидејќи во него не се преплетени само морални, туку и законски (пруденцијални) причини. Овде треба да се имаат во предвид последиците и за поединецот, но и за целата професија. Откривањето на името на доверливиот изворот на информација не е само кршење на ветувањето, туку тоа може да има и други последици за новинарот, бидејќи во иднина може да се очекува на тој новинар повеќе да не му се даваат доверливи информации. Поради тоа, целата професија станува сомничава и недоверлива, па во иднина се доведува во прашање доаѓањето до нови доверливи извори на ексклузивни и интересни информации. Со попуштањето на барањето на обвинителството да се открие идентитетот на доверливиот извор на информација преставува издавање на довербата и ветувањето на кои сите новинари професионално се потпираат. Поради тоа непожелно и неморално е новинарите да го откриваат доверливиот извор, без оглед на последиците, пред се заради моралноста и чесноста на новинарската професија. Дури и кога новинарот ќе се соочи со законски последици, тој треба категорички да одбие да го каже идентитетот на својот доверлив извор. Додатен аргумент во прилог на овој заклучок би бил дека и обвинителот може да има некој скриен мотив да го дознае идентитетот на доверливиот извор. Идентитетот може да биде баран и поради судир на интереси и поради освета. Секој обвинител кој е морален и чесен професионалец нема да се раководи од горенаведените негативни мотиви. Но, не се сите обвинители морални и чесни.

Во САД, судовите ги почитувале правата на новинарите на доверливост на своите извори и не барале од новинарите да го откриваат идентитетот на доверливите извори, освен во најекстремни случаи. Во САД постои Закон за заштита (*shield laws*) на доверливи извори, како во новинарството така и во другите области, според кој изворот на информацијата во кривичните процеси е заштитен. Од оваа категорија се изземаат случаевите кои се однесуваат на повисоките општествени интереси за заштита на безбедноста на државата и сл. Најпознат доверлив новинарски извор кој долго време остана анонимен во историјата на американското новинарство е В. Марк Фелт (V. Mark Felt) кој прв ја соопшти информацијата за незаконското прислушкување на претседателот Ричард Никсон и седиштето на Републиканската партија, што ја предизвика познатата афера Вотергејт (Watergate). Овој пример преставува морално почитување на доверливоста на изворот на информација кој влева доверба кај граѓаните да стапуваат во контакт со новинарите и да даваат информации во интерес на општот добро на граѓаните и целото општество.

9. Право на одговор и исправка

Во секоја професија, вклучително и новинарската се јавуваат грешки. Впрочем нема безгрешни, а грешките неминовно го следат животот. Затоа правото на грешка е едно

од најелементарните права. Правото на одговор и исправка е еден од професионалните стандарди и етичко прашање на новинарската професија, но и ефикасно правно средство за корекција на грешките што ги прават медиумите при известувањето. Медиумите многу често намерно или ненамерно објавуваат информативни содржини кои се неистинити и засегнуваат одредени лица. Лицата кои се засегнати од некоја објавена информација во медиумите имаат право на одговор или на исправка на содржината кои медиумот мора да ги објави. Одговорот и исправката на засегнатото лице му овозможуваат до одреден степен да ја надомести штетата што му ја нанел медиумот со грешките и да не бара правна заштита во долготрајна, скапа и неизвесна судска постапка. Правото на одговор и исправка преставува превентивен и ефикасен начин на корекција на грешките на медиумите.

Правото на исправка и правото на одговор се различни начини за надоместување на штета направени од медиумските грешки.

Правото на исправка подразбира можност да се исправат грешките во медиумот во однос на изнесените погрешни факти. Брзото остварување на ова право во најголем број на случаи му овозможува на засегнатото лице ефикасен начин за надоместување на ненамерно направената штета. Ова право не преставува никаква закана за независност на медиумот.

Правото на одговор на лицето на кое му е нанесена штета на честа или угледот му овозможува пристап до медиумот за да ги соопшти своите ставови за одредено прашање. Поради тоа, правото на одговор е повеќе подложно на злоупотреба отколку правото на исправка.

Според меѓународните стандарди и практиката на голем број на држави, за ефикасно и правилно остварување на правото на одговор и исправка неопходни се неколку услови:

- 1) Правото на одговор треба да се наложи како обврска само во случаи кога се публикувани лажни изјави кои повредуваат суштествени права на засегнатото лице, односно ова право не смее да се користи за коментирање мислења кои не му се допаѓаат некому;
- 2) Одговорот и исправката треба да бидат објавени во најкус можен рок и во сличен/приближен термин како и оригиналната содржина со која е повреден нечиј легитимен интерес;
- 3) Должината на одговорот треба да биде сразмерна на оригиналниот прилог во печатениот или електронскиот медиум;
- 4) Одговорот или исправката треба да се ограничени само на неточно изнесените факти во оригиналниот текст и не треба да се користат за отварање нови прашања или за коментирање на фактите што се коригираат;
- 5) Од медиумите не треба да се бара да објавуваат одговор кој преставува злоупотреба или има негативна содржина.

Комитетот на министри на Советот на Европа во 1974 година усвои Резолуција (74)26 во која се потенцира значењето на правото на одговор, утврдувајќи конкретни правила за негово остварување. Во Резолуцијата е наведено дека медиумите имаат право да одбијат објавување одговор или исправка доколку: одговорот или исправката не му е доставена на медиумот во разумен временски рок; должината на одговорот или исправката ја надминува должината на објавената содржина; одговорот или исправката не се ограничува само на оспоруваниите факти и мислења; содржината на одговорот или исправката претставува законска повреда или е спротивна на интересите на трета страна што се заштитени со закон и доколку засегнатото лице не може да покаже постоење легитимен интерес.

Во Република Македонија остварувањето на правото на исправка и одговор е утврдено со Законот за радиодифузна дејност (чл. 152). Во наведениот член стои дека *"Секое физичко или правно лице има право да бара од одговорното лице на радиодифузерт бесплатно да објави исправка, односно одговор на емитуваната неточна, односно нецелосна информација со која се повредува легитимното право или интерес на лицето, особено на неговото достоинство, чест или углед.*

Барањето за објавување на исправката, односно одговорот се поднесува во рок од 15 дена од денот на објавувањето на информацијата на која се однесува исправката, односно одговорот.

Во барањето се наведува информацијата на која се однесува исправката, односно одговорот, како и датумот и часот на нејзиното емитување.

Барањето за исправка, односно за одговор, се поднесува во писмена форма и мора да ги содржи сите потребни информации за подносителот и неговата адреса".⁵⁶

10. Заштита на приватноста (право на приватност)

Во овој дел ќе посветиме внимание на односот на новинарите кон приватноста на луѓето. Правото на приватност е основа и заштита на индивидуалните слободи. Приватноста на човекот е света и таа има посебна уставна и законска заштита. Во сите демократски уставни во светот приватноста се гарантира и ужива посебна заштита. Приватноста генерално се дефинира како "право да се биде оставен на мира".⁵⁷ Правото на приватност го подразбира правото на секој човек на личен и семеен живот, како и правото на достоинство и углед.⁵⁸ Во функција на тоа, на секој граѓанин му се гарантира почитување и заштита на приватноста на неговиот личен и семеен живот, на достоинство и углед. Секое неовластено навлегување во приватноста значи повреда на личноста, на достоинството и на слободата на човекот. Тоа е повреда на личната автономија, на емоционалните чувства и интимата како неприкосновена приватна сфера на човекот. Приватноста е *"најсветиот закон на човековото однесување"*.⁵⁹

Рековме дека приватноста на секој човек е света и недопирлива сфера. Правото на приватност е морално оправдано и преставува темел на заштитата на индивидуалните слободи. Без приватност нема ни други слободи. Секој поединец е суверен над својата приватност. Приватноста во таа смисла преставува слобода на индивидуата еден важен дел од неговиот живот го живее скриено од јавноста. Таа треба да се почитува и доклку некој ја наруши таа треба да се штити. Јавноста е желна за информации за туѓите животи, а тоа новинарите добро го знаат. Само во исклучителни ситуации, кои што се пропишани со закон, може да се наруши приватноста на индивидуата и неговиот дом. Меѓутоа, новинарите мора да знаат дека приватноста е света и нетреба да се нарушува од нивна страна.

Приватноста е лична работа на секој поединец. Секоја индивидуа сама одлучува до кој степен ќе ги изнесува фактите за својата приватност и својот живот. Некои поединци можат слободно да одлучат да го откриваат својот приватен, интимен живот пред другите колку што самите ќе одлучат. Меѓутоа, доколку ние самите преземеме активности да истражуваме по туѓите приватни животи, каде се движат, со кој се дружат, што прават, тогаш ние се обидуваме да навлеземе во приватноста на другите индивидуи, што е надвор од моралните принципи на човековото однесување. Секое навлегување во приватниот живот на другите луѓе кое предизвикува душевна болка, немир, непријатност и психичка траума преставува неморално однесување.

Почитувањето на приватноста треба да преставува основен принцип на однесување и на новинарите. Тие, раководејќи се од основните принципи на новинарската етика треба многу да внимаваат што пишуваат за приватноста на луѓето, односно да направат дистинкција меѓу информациите од јавен интерес и приватноста на поединецот. Помеѓу овие две сфери треба да се воспостави рамнотежа. Приватност се и разните емоционални чувства на поединецот или семејството: љубовта, радоста, свадбата, жалоста, болеста, смртта. До кој степен ќе допрат овие чувства во јавноста зависи од самата индивидуа колку е спремна да ги сподели истите со јавноста.

⁵⁶ Чл. 152 од Законот за радиодифузна дејност.

⁵⁷ Тед Вајт&Френк Барнас, Емитување вести: пишување, известување и продуцирање, Висока школа за новинарство и односи со јавноста, 2010, стр. 36;

⁵⁸ С. Шкарик, *Уставно право*, Култура, Скопје, 2007, стр. 208.

⁵⁹ Џон Голдсворди, *Тамни цвет*, Политика – Наша књига, Београд, 2004, стр. 93.

Информациите за приватниот живот на познатите личности и личните податоци и информации се производ од кој лесно може да се профитира. Конкуренцијата во медиумскиот сектор и притисокот за комерцијализација ги предизвикуваат новинарите континуирано да копаат по нови сензационалистички информации за приватниот живот на јавните и славни личности. Луѓето од секогаш биле љубопитни за туѓите животи, особено за детали од нивната интима и семејството (љубов, среќа, тага, болка), односите со другите луѓе, здравјето, сексуалниот живот. Медиумите продуцирајќи интересни приказни за животот на јавните личности ја провоцираат јавноста повеќе да читаат, гледаат, а со тоа и да профитираат. Фокусот на медиумското внимание најчесто се јавните личности, особено носителите на јавни функции (политичарите). Прашањето на приватноста е особено непријатно ако се прати семејството, пријателите или соработниците на јавните личности. На пример, на барање на претседателот на САД, Клинтон, новинарите ја почитувале неговата желба неговата ќерка Челзи да биде заштитена од вниманието на јавноста.

Смртта на првиот претседател на Република Македонија, г-динот Киро Глигоров, предизвика широк публицитет во нашата и светската јавност. Целокупната светска јавност беше информирана за неговата смрт. За неговото семејство смртта преставува приватност, бидејќи е загуба на најблизок член од семејството. Но, неговата смрт не е само приватност, туку, таа е коњуктурна вест што ја интригира јавноста, бидејќи, тој беше прв претседател на независна и самостојна Република Македонија, па затоа веста има јавен интерес. Некои од медиумите понудија директен пренос од погребот, но семејството Глигорови одлучи погребот да има исклучиво приватен карактер. Погребната процесија е приватност на семејството и само најблиските членови можат да одлучат до кој степен јавноста ќе може да биде информирана и од близу да набљудува приватен проблем. Тие одлучија да си ја заштитат приватноста преку исклучување на јавноста од близу да ја следи погребната процесија, односно несакаа јавен публицитет за нивните чувства на тага. Медиумите таквата желба за приватност ја почитуваа докрај. Новинарските прилози имаа исклучиво информативен карактер. Доколку некои од новинарите го снимаше или фотографираше, а потоа и прикажеше снимка или фотографија од погребната процесија ќе преставува грубо кршење на новинарската етика и приватноста на семејството. Затоа, новинарите при известувањето од погребните процесији треба да информираат балансирано, односно да ја информираат јавноста за настанот, а притоа да не ја нарушуваат приватноста на семејството.

Позната глобална телевизија Си-Ен-Ен (CNN) објави информација дека државниот секретар на САД, Колин Пауел (*Colin Powell*) боледува од карцином на простата и дека ќе биде опериран. Се поставува прашањето дали оваа информација преставува повреда на неговото право на приватност? Здравјето на некоја особа, а особено состојбата со жлездада која е поврзана со неговата сексуална способност, е лична и приватна работа. Меѓутоа, болеста на Колин Пауел, можеме да ја поврземе и со неговата многу важна политичка позиција и моќ што тој ја има во хиерархијата на власта, која според Уставот на САД (чл. II, оддел 1, одредба 5) е четвртиот човек кој што во случај на смрт, болест или спреченост на претседателот е службено наследник на функцијата претседател. Јавноста во САД има право да бидат информирани за здравјето на државниот секретар, бидејќи станува збор за висок државен функционер од кој зависат многу работи во општеството. Се поставува дилемата кој ја дал оваа многу важна информација која има приватен, но и јавен интерес. Дали информацијата доброволно ја дал самиот Колин Пауел или неговиот порт парол или пак до информацијата дошол некој многу вешт новинар? Како и да за овој случај можеме да изнесеме за и против аргументи. Со оглед на огромното значење на политичката функција што ја има Колин Пауел во америчката администрација, сметаме дека граѓаните имале право да бидат информирани за неговата здравствена состојба. Дури и ако новинарот сам ја дознал информацијата, тој има морална обврска да ги информира граѓаните, бидејќи станува збор за висок државен функционер

Многу јавни личности (политичари, актери, спортисти), пред се нивниот приватен и интимен живот се предмет на интерес на многу новинари и медиуми. На пример

папараците⁶⁰ тежнеат да ги снимаат јавните личности во разни пригоди и на разни места (плажа, базен, тераса, кафеани, хотели) и потоа јавно да ги објават нивните фотографии, снимки во некој од познатите медиуми, заработувајќи на тој начин пари. Преку навлегувањето во приватниот и интимниот живот на јавните личности некои медиуми добро заработува. Постојат сајтови кои ги плаќаат анонимните фотографии со високи суми на пари да ги фотографираат славните личности, поттикнувајќи ги така да ја повредат приватноста исклучиво од финансиски причини. Познатите “фаци” се интересна тема и духовна храна за јавноста. Пишувањето за нивниот приватен живот, кој е пропратен со интересни фотографии ја “пали” јавноста да ги купува таквите весници при што се зголемува неговиот тираж и финансиските ефекти.

Најтрагичен случај поврзан со работата на папараците и нивното морално однесување, секако е случајот со смртта на принцезата Дајана, која како сопруга на принцот Чарлс ја носеше титулата принцеза од Велс. Принцезата Дајана на 31.08.1997 година, во друштво со пријателот Доди ал Фајед, го напуштила хотелот “Ritz” во Париз и влегла во својот мерcedes, обидувајќи се да побегне од папараците кои ја прателе на мотори, обидувајќи се да ја фотографираат во друштво со Доди ал Фајед. Сакајќи да ги одбегнат папараците, личниот возач на принцезата Дајана, Хенри Пол, возејќи со огромна брзина под тунелот близу плоштадот Алма во центарот на Париз, удри во ѕид во тунелот, при што Дајана и Доди ал Фајед загинаа. Овој пример кажува колку може да биде опасно да се навлегува во приватниот живот. Меѓутоа, до несреќата не дошло само поради вина на папараците, бидејќи возачот е одговорен за безбедноста на патниците. Но, и папараците се морално одговорни за непријатниот случај.

10.1. Заштита на малолетници и лица со посебни потреби

Известувањето за малолетници и лица со посебни потреби преставува значајно етичко прашање во новинарската професија. Во Кодексот на новинарите стои дека новинарот “не смее да интервјуира или фотографира деца под 16 години без согласност од родителите или старателите, освен ако тоа не е во согласност со правата на детето”.⁶¹ Истото се однесува и за лица со посебни потреби, кои не се во состојба свесно да расудуваат. Освен во Кодексот на новинарите, третирањето на децата во медиумите, регулирано е и со Конвенцијата на ООН за правата на детето, која наложува дека е строго забрането манипулирање со детските емоции, објавување на идентитетот на детето. Објавувањето или недоволната заштита на идентитетот на малолетниците (снимки од куќата, непосредното опкружување, разговор со роднините и соседите), информирањето за детали од злосторството, особено ако станува збор за семејно насилство, сексуално злоставување, секогаш ја изложува жртвата на уште поголема траума и ја продлабочува трагедијата. Врз основа на одредени снимки, искажувања и сл. јавноста лесно може да препознае за кое дете станува збор. Одговорноста за повторното трауматизирање на малолетниците директно е одговорен новинарот и медиумот. На тој начин новинарот несакајќи може да создаде ситуација на двојно виктимизирање на детето.

Детската порнографија и сексуалното вознемирување и злоупотребување на малолетници и лица со посебни потреби од ден на ден се повеќе се наша реалност. Секојдневно во медиумите можеме да слушнеме и видиме информации за сексуална злоупотреба на малолетници и лица со посебни потреби. Ваквите случки предизвикуваат голем интерес и влијание во јавноста. Оттука, новинарите треба многу внимателно да ги третираат таквите настани. Тие, пред се треба многу внимателно да пристапат кога преставниците на институциите кои се надлежни за заштита на децата (социјални служби, полиција, НВО) и родителите и семејствата на жртвата, кои сакајќи да ја алармираат јавноста за овие случувања, даваат изјави и така не ретко го откриваат идентитетот на

⁶⁰ Терминот папараци (paparazzi) е изведен од презимето на фотографот Paparazzo од филмот на Фелини “Сладок живот”. Папараците се фотографии кои ги пратат јавните и познати личности и прикриено ги фотографираат, при што јавноста преку печатените медиуми, најчесто таблоиди, уживаат во објавените фотографии.

⁶¹ Член 9 од Кодексот на новинарите, ЗНМ

детето, со што му наштетуваат на детето. Информациите добиени од социјални работници, лекари, наставници, воспитувачи или роднини кои директно или индиректно го посочуваат идентитетот на малолетникот не смеат да бидат објавени.

Кога станува збор за известување за настани во кои се инволвирани малолетници, Меѓународната федерација на новинарите ги дава следните упатства и насоки:

- Избегнување на објавување слики и друг материјал со кои може да се загрози или да му се наштети на детето;
- Да не употребуваат стереотипи и сензационалистичко преставување на прилозите во кои се информира за децата;
- Внимателно да ги согледат последиците од публикувањето на секаков материјал во врска со децата и на тој начин да ја намалат штетата врз децата;
- Да не се користи визуелно или друго идентификување на децата со исклучок кога тоа е очигледно од јавен интерес.⁶²

10.2. Малолетни престапници

Малолетните престапници традиционално одсекогаш биле заштитени од очите на јавноста за сторените казнени дела. Во сите држави во светот па и во Македонија се води посебна грижа за малолетниците која е фокусирана кон рехабилитација и интеграција, наместо жигосување и казнување. Децата и адолесцентите имаат право на грешка за која правниот систем нема да ги стигматизира и ќе им даде шанса за рехабилитација, вработување и напредување во општеството. Со порастот на бројот на злочините и казнените дела од страна на малолетниците и тинејџерите порасна и интересот на јавноста и медиумите за нивните дела. Порастот на бројот на злосторствата од малолетниците, вклучувајќи ги зачестените убиства во училиштата предизвика шок, но и интерес од пошироката јавност за нивните дела. Тоа не значи дека медиумите не треба да информираат за малолетничките деликти и криминални дела. Одлуката за објавување на името на малолетникот за злочинот, зависи од природата на злочинот, возраста на малолетникот, и евентуално околностите кои довеле до кривичното дело. Во последно време имаме судска пракса со која на малолетниците престапници им се укинува анонимноста. Новинарите кои известуваат за таквите дела на малолетниците, треба да имаат рамнотежа во однос на интересот на малолетникот и потребата на јавноста да биде информирана за настанот кој предизвикува внимание во јавноста.

10.3. Известување за самоубиства

Самоубиствата се осетлив проблем за новинарите и уредниците. Да се пишува за нив треба да се биде многу претпазлив и да се има одговорен пристап, бидејќи тоа длабоко навлегува во интимата и приватноста на личноста. Самоубиствата како негативна појава предизвикува голем интерес во јавноста која честопати знае да шпекуира, да прави разни приказни за настанот, да прави прогнози и претпоставки, да споменува актери, причини и сл. Интересот е многу поголем кога станува збор за јавна личност, државен функционер, бизнисмен и др.

Кога станува збор за самоубиство на некој јавен функционер или кога самоубиството се случило на јавно место, тогаш за тоа треба да се известува. Се разбира при известувањето во вакви случаеви новинарот треба да има одговорен пристап со сочувствување кон семејството и блиските на жртвата. Денес, во услови на развиена информатичка технологија, многу самоубиства случајно или не, можат да бидат снимени на камери кои се поставени на јавни мест (плоштади, улици, јавни институции, скриени камери и др.), ТВ станиците треба да бидат многу внимателни во користењето на таквите снимки. Возбудливоста на самата снимка и конкуренцијата на медиумите може да доведе до тоа да некои уредници и продуценти на информативни емисии морално да погрешат и да допуштат објавување на таквата грозоморна снимка. Во такви околности, освен заради почит кон личноста и семејството на самоубиениот, многу треба да се внимава и кон

⁶² Прирачни за Етика во новинарството, ЗНМ, Скопје, стр. 38

чувствата на публиката од снимката на самоубиството, прилогот да не предизвика страв, емоции, психичко потресување и сл. Исто така, многу самоубиства, освен трагедија, болка и жал за смртта на најблискиот, тие преставуваат срам и стигматизација за семејството, бидејќи јавноста потоа знае да “плете” разни приказни за случајот, кои честопати знаат да бидат непријатни и невистинити. Затоа, новинарите кога известуваат за самоубиство во своите прилози треба одбегнуваат снимки или фотографии од самоубиениот како и да не навлегуваат многу длабоко во анализата на случајот се додека не бидат потврдени од надлежните органи. Во секој случај, тие треба да се запрашаат дали навистина постои некоја стварна потреба да биде јавноста информирана дека станува збор за самоубиство, а не за смрт поради друга причина.

Секоја информација за намерно одземен живот ги поттикнува потенцијалните самоубијци на нова трагедија. Некои истражувања покажувале дека мнозинството луѓе кои размислуваат за самоубиство, всушност, не се сигурни дали сакаат да умрат. Еден од факторите кои некоја ранлива личност можат да ја наведат на самоубиство е и публицитетот што на таквиот чин му се дава во медиумите. Најранлива група се токму младите и адолесцентите.

На пример: 1) по медиумските извештаи за самоубиство со самоzapалување во 1972 година во Велика Британија, следната година се регистрирани 60 самоубиства со самоzapалување повеќе од очекуваните 2) Во 1980 германската телевизија детално извести за самоубиство на едно 19-годишно момче кое се фрли под воз. Во следните 70 дена регистриран е зголемен број на самоубиства извршени на ист начин 3) По драматичниот извештај за самоубиство во Виена, бројот на самоубиства во следните 18 месеци бил 22, за разлика од само 9 по претходните три години.

Медиумите со информирањето можат да помогнат во намалувањето на бројот на самоубиства. Затоа во светот е усвоена пракса за самоубиствата генерално, а особено за анонимните луѓе речиси воопшто и не се пишува. Ако сепак се пишува, темата се третира со изразено сочувство и дискреција, медиумот не смее да го објави полниот идентитет, а уште помалку сликата на жртвата.

Согласно чл. 7 и 8 од етичкиот Кодекс, новинарите се должни да ја зачуваат приватноста на личноста и да не известуваат со сензационализам во случаи на самоубиство, бидејќи станува збор за семејна трагедија. Фотографии или снимки на починатиот треба да се избегнуваат, како и евентуално оставени писма и пораки.

Наведување на социјални причини, како што е невработеноста, проблеми со училиштето или крај на романтична и љубовна врска, може да биде разбрано како порака до сите кои имаат слични проблеми дека самоубиството е едно од можните решенија.

Третирањето на самоубиствата како тема од страна на новинарите налага внимателност, дискреција и превенција од ваквите тенденции, туку и одбегнување на дополнително труматизирање на жртвите, бидејќи во самоубиствата никогаш нема само една жртва. Жртва е самоубиецот, но жртви се и родителите, сестрите, браќата, роднините, пријателите и сите кои на некој начин биле поврзани со жртвата и кои ќе мораат да живеат со тој трагичен настан во понатамошниот живот.

Се чини дека во последно време самоубиствата за медиумите повеќе не се недопирилива свеост, но тоа не ја намалува моралната одговорност на новинарските работници да ја одмерат информативната вредност на осетливите факти наспроти можните губење на достоинството на жртвата и нарушувањето на приватноста на семејството и пријателите.

10.4. Известување за несреќи и лични трагедии

Несреќите и личните трагедии секогаш предизвикуваат внимание кај медиумите. Затоа новинарите треба да внимаваат да не ја злоупотребат ситуацијата и да ја почитуваат приватноста на оние кои се наоѓаат во таквата непријатна ситуација. Секако, во интерес на вистината новинарот има право и одговорност да ја информира јавноста, преку интервју или разговор со жртвата или членовите на потестното семејство на истата. Но тоа треба да го направи многу внимателно со сочувство и разбирање. На пример ТВ новинарот не треба да го подметнува микрофонот на ожалостениот член на семејството на жртвата на несреќата, само за да се забележи тој драматичен и емотивен момент на снимка.

Медиумите се подложни на големи критики доколку тие одат до степен на крајна неосетливост кога објавуваат тажни слики на приватна семејна тага. На пример весникот *Minneapolis Star Tribune* објавил фотографија како Esteban Marquez клечи на колена и тагува заради убиството на неговата осумгодишна ќерка. Таквата морбидна фотографија преставува грубо кршење на правото на приватност. Набргу истиот весник објавил фотографија на Curt Henson како плаче кога дознал дека неговата поранешна девојка го загубила животот во сообраќајна несреќа. И на оваа слика голем број на читатели реагирале за објавената фотографија.⁶³

На пример некои уредници на медиуми допуштаат објавување на такви слики, заради постигнување на повисоки јавни цели (јавно добро), бидејќи на тој начин сметаат дека ќе се постигне позитивен ефект, односно предупредување да не се случи иста таква трагедија. Таков е примерот со фоторепортерот на весникот *Bakersfield Californian* кој снимил удавено петогодишно дете околу кое е насобрано неговото ожалостено семејство. Објавувањето на сликата предизвикало жестока реакција на околу 500 читатели, а уредникот својата одлука ја образложил до јавноста дека објавената фотографија може да биде предупредување за родиеледа не ги пуштат своите деца на капење во водата.⁶⁴

11. Говор на омраза (*Hate speech*)

Во поделените, конфликтните и нетолерантните општества говорот на омразата се среќава многу често и преставува важно оружје за поттикнување на насилство против одредена личност или група поради нејзината различност по основ на религиска, политичка, национална, сексуална, јазична, културна или друга природа. Во нестабилните и поделените општества говорот на омраза предизвикува тензични и конфликтни ситуации.

Во теоријата постојат голем број на дефиниции за говорот на омраза. Иако не постои една општо прифатена дефиниција за тоа што е говор на омраза, сепак генерално се смета дека говор на омраза е *“секој говор што има за цел да навреди, понижи, омаловажи, исплаши или да поттикне на насилство или штетна акција против одредена личност или група врз основа на нивната политичка, расна, социјална, полова, сексуална или некоја друга различност”*.⁶⁵ Една друга дефиниција вели *“Под говор на омраза се подразбира пропаганда или оправдување на зосторствата, како и поттикнување насилство кон општествени групи и нивни членови, а врз основа на бојата на кожата, етничката припадност, полот или сексуална ориентација”*. Како говор на омраза се смета и изнесување и пренесување на идеи за супериорност или подреденост на една општествена група или нејзините припадници, како и употреба на симболи кои поттикнуваат омраза и ја истакнуваат супериорноста или подреденоста на општествените групи или нивните припадници.

Во говорот на омразата не постои толеранција, почитување на другиот и неговата различност без разлика на тоа од која природа е таа (различноста). Тој е насочен да поттикне омраза кон оние што не спаѓаат во нашата група или не се со нас.

Голем број на меѓународни документи го регулираат прашањето на говорот на омраза.⁶⁶

Препораката на Советот на Европа што се однесува на говорот на омраза вели *“говор на омраза треба да се разбере како покривање на сите форми на изразување што шират, наведуваат, промовираат или оправдуваат расна омраза, ксенофобија, антисемитизам,....вклучувајќи нетолеранција изразена преку агресивен национализам и етноцентризам, дискриминација и непријателство кон малцинства, мигрантите....”*.⁶⁷

⁶³ Richard P. Cunningham, *“Seeking a time out on Prurience”*, Quill, mart 1992, str. 6.

⁶⁴ Louis Alvin Dej, *Ethics in Media communications: Cases and Controversies*, Media centar, Beograd, 2004

⁶⁵ Ибид, стр. 36-37.

⁶⁶ Ова прашање е регулирано во Меѓународната конвенција за елиминирање на сите видови на расна дискриминација во чл. 4, Препораката на Советот на Европа-Recommendation No. R (97)20 of the Committee of Ministers to member States on hate speech.

⁶⁷ С. Димишкова, Слобода на изразувањето и демократијата, Вечер прес, Скопје, 2008, стр. 50-51.

Популарно теоретичарите велат “говорот на омраза е изразување со кое се оцрнуваат етничките групи”.

Се поставува прашањето дали денес можеме да наведеме примери за овој вид на изразување (говор на омраза) од поблиското минато? Одговорот едноставно е ДА! Пример за говор на омраза е случајот со радио РТМЛ (*Radio Television Libre des Milles Collines*) во 1994 во Руанда, кога на неговата програма беше емитувана следнава порака: “Што чекате? Гробниците се празни. Земете ги мечевите и исечете ги вашите непријатели на парчиња!”. Директорот на ова радио во 2003 година од страна на Судот за воени злосторства во Руанда е осуден на доживотен затвор поради тоа што радиото со своите емисии придонесе кон ескалација на омразата и геноцидот што Хутите го извршија врз припадниците на племето Тутси во војната во 1994.

Од земјите во регионот може да се спомене искуството од Босна и Херцеговина, во периодот на крвавата граѓанска војна во поранешна Југославија 1992-1995. Речиси сите аналитичари на оваа негативна појава како пример го наведуваат известувањето на новинарот Ристо Џого, кој при известувањето за нападот на сараевскиот пазар Маркале на 5 февруари 1994 година, од кој од последиците беа убиени 66 и околу 200 ранети, за српската телевизија лоцирана на Пале, рече: “... Муслиманите се гранатираа самите, сакајќи да ја обвинат српската страна ...” Тој ги обвини властите во Сараево дека на местото поставувале тела на убиени Срби и кукли од излози само за да го “забошотат сопственото злосторство”.⁶⁸ Говорот на омраза се користи и во мирнодопски услови.

12. Известување за различностите

Денес ниту едно општество или заедница не е **стопроцентно** хомогено. Во демократските општества различноста се смета за богатство и голема предност на заедницата. Речиси секоја заедница има различности во политички, културен, етнички, религиозен аспект, односно е детерминиран со свои специфики и карактеристики. Хетерогеното општество има големо влијание врз одговорноста во информирање на новинарите, бидејќи таквото општество според својата природа е конфликтно по разни основи: историските, етничките, јазичните, религиските, обичајните.....разлики. Кога зборуваме за хетерогеноста, притоа најчесто се мисли на етничката, верската или расната припадност. Но различноста опфаќа и други категории како што се: сексуалната ориентација, идеолошко-политичките убедувања, економскиот, социјалниот статус и др.

Најголеми проблеми во известувањето предизвикуваат нееднаквиот приод кон етничките, верските или расните различности, бидејќи неретко се гледаат низ призмата на предрасудите или стереотипите. Медиумите не треба да се водат според нив

Новинарот треба да знае со кој термин се означува една заедница. Доколку терминот е навредлив, тој несмее да се користи независно од аргументите кои навидум се чинат валидни и вообичаени. (пр. албанец=шиптар, роми=цигани, геј=педери и сл.).

Новинарот треба да ги запознае верувањата, сфаќањата, табуата на другите култури, етнички заедници или групи. Новинарот не смее да манифестира непочитување, без оглед дали е тоа вербално, визуелно на верските, етничките, сексуалните, политичките и сите други различности независно од неговиот личен став кон тие прашања.

Новинарите треба да ги одбегнуваат *стереотипите*. Новинарите никогаш не треба да го поистветуваат однесувањето на еден човек како да е карактеристично за цела група или заедница.

Новинарите никогаш не треба да учествуваат во создавањето на *негативен имиџ или товар на одредена група или заедница*. Тој никогаш не треба да прави некоја заедница или група да се доживува како синоним за тероризам, граѓанска недисциплина, примитивизам, болести и сл.

Новинарите преку *пропаѓање на позитивни приказни* за солидарноста, хуманизмот, заедништвото, кохезијата во општеството, можат да влијаат врз будуњето на позитивното кај луѓето (пр. Сторијата на Канал 5 за Црквата Свети Илија во Штип се

⁶⁸ С. Димишкова, стр. 51-52

прикажува како позитивна приказна за соживот меѓу христијаните и муслиманите, а не како објект на раздор и верска нетолеранција, дискриминација).

Новинарот треба да биде добро информиран за тоа што известува. Тој секогаш за предметот што пишува треба добро да го истражи, да прочита, да се информира. Никогаш нетреба да приоѓа со предрасуди, стереотипи или погрешни информации кон припадниците на различни заедници, затоа што недостигот од информации може да резултира со неточно и необјективно информирање.

Исто така, новинарот не треба да информира само за тоа што се случило туку и зошто се случило. Ова подразбира дека новинарот треба добро да го објасни настанот, причините, контекстот на настанот, бидејќи само на тој начин може да го менува јавното мислење за одредена појава или настан.

13. НОВИНАРИТЕ И ПОЛИТИКАТА

13. 1. Непристрасност и политички и други предрасуди на новинарот

Непристрасноста не е само доблест туку и професионален стандард на новинарската професија. Од разни причини (политички, економски, религиозни, семејни), новинарите и медиумските куќи знаат понекогаш да заземат страна, односно да бидат пристрасни. Непристрасноста на новинарот подразбира дека тој не треба да припаѓа на ниту една страна во информирањето на јавноста. Тој, пред се, треба да биде неутрален, односно настанот да го прикаже реално како што се случил врз основа на факти и аргументи. Коментирањето на настанот може да ја изгуби непристрасноста. Новинарот своите ставови може да ги искаже и во коментар. Ваквиот пристап не ја губи непристрасноста ниту вредносната ориентација. Настаните подлежат на логиката на непристрасноста, а во коментарите доаѓа до израз вредносните судови.⁶⁹ Непристрасноста не значи дека новинарите немаат свое убедување и склоност. Непристрасните новинари настаните ги прикажуваат врз основа на факти и вистина. Колку е важна непристрасноста за новинарската професија го потенцираат и самите медиумски куќи во своите кодекси. Така во Producers Guidelines BBC стои дека *“најважна вредност во сите програми е почитувањето на непристрасноста”*.⁷⁰ Непристрасноста опфаќа чесност, ненеклонетост и рамнотежа во информирањето. Непристрасноста не значи целосна “вредносна неутралност”. Генерално нема вредносна неутралност. Секој човек, па и новинарот како професионалец поаѓа од вредностите и вредносниот систем на општеството во кое тој живее кога формира став за нешто. Ако поаѓа од универзалните вредности како основно мерило, тогаш тој, како човек и новинар се ориентира на најдобар начин, каде универзалните вредности и критериуми се главна водилка во однесувањето на новинарите.

Политички и други предрасуди на новинарот: Констатиравме дека еден од професионалните стандарди на новинарската професија е непристрасноста, објективноста и неутралност. Новинарите од разни причини (политички, економски, религиозни, семејни) понекогаш знаат да бидат пристрасни во известувањето. Пристрасноста е тенденција настаните да се интрепретираат на начин кој оди во прилог на ставовите кои новинарот ги прифаќа или не оди во прилог на ставовите (гледистето) кои новинарот не ги прифаќа.

Предрасудите можат да бидат свесни или подсвесни. Многу новинарски извештаи (радио, телевизија, печатот) се посветени на високи политички личности, во кои може да се насети дека авторот на прилогот или новинарската агенција е наклонет кон оваа или онаа политичка опција, иако тие постојано потенцираат дека јавноста ја информираат непристрасно.

Предрасудите на новинарите се манифестира и на други начини, како на пример: изборот на темата за која ќе се пишува или нема да се пишува, изборот на снимката и фотографијата во која се гледа како некој изгледа (добро или лошо), изразот на лицето на новинарот кога зборува за настанот, со осмев кога тој зборува за работи што тој ги одобрува, или со израз на омаловажување кога зборува за успехот на индивидуата,

⁶⁹ Чедомир Чупиќ, *Медијска етика и медијски линч*, Чигоја штампа, Београд, стр. 21.

⁷⁰ *BBC Producers Guidelines*, BBC, London, str. 14.

политичката партија или движењето со кој не се сложува, изборот на пратечката музика која може да има несвесно дејство на слушателите и гледачите, како и многу други средства кои подсвесно можат да ги насочат мислењето на јавноста во насока на новинарските предрасуди.

Од професионална гледна точка пристрасноста на новинарите во известување е морално недопустливо. Вистинито известување не е само точно интрепретирање на фактите, туку и пренесување на фактите без претерано изнесување на сопствено мислење за вредностите на тие факти. Известувајќи за фактите на пристрасен начин, чија вистина не е спорна, новинарот доаѓа во судир со мисијата на професијата да известува за фактите.

13.2. Новинарската етика и изборите

Изборите се сложен и противречен политички процес, па затоа новинарите треба да бидат многу внимателни кога известуваат за нив. Изборите се тест за демократијата и демократските вредности во општеството, но тие се соочувања и тест за партиските програми. Тие се одраз на политичката волја на граѓаните. Затоа, покривањето на изборите е многу важен сегмент од слободата на изразување. Покривањето на изборите не подразбира само известување за изборната кампања и одржаните партиски митинзи. Тоа подразбира и известување за сите различни мислења и ставови на политичките субјекти кои секогаш се спротивставени.

Професионалните новинари не треба да бидат наклонети на ниедна политичка партија и кандидат. Тие треба да известуваат избалансирано и непристрасно, така што, во новинарските прилози треба подеднакво да ги информираат граѓаните за партиските ставови во однос на сите општествени прашања, а граѓаните – гласачите сами да одлучат чии ставови и мислења се најблиски до нив.

Испитување на јавното мислење е составен дел на изборниот процес. Тоа може да биде организирано од страна на медиумите, политичките партии. Повеќето испитувања на јавното мислење што се организирани од медиумите се засновани на моделот кој води, а кој губи. Новинарите треба добро да ги познаваат основните техники за испитување на јавното мислење, со цел правилно да се анализираат и толкуваат податоците добиени од анкетите. Резултати од испитување на јавното мислење поврзани со изборите медиумите можат да објават пет дена пред одржување на изборите при што се должни:

- да го наведат името на нарачателот и плаќачот на анкетата;
- да го наведат името на институцијата што го извршила испитувањето и методологијата;
- големината и структурата на испитаниот примерок;
- периодот во кој е спроведено испитувањето.

Јавниот сервис и изборите: Јавниот сервис за време на изборите мора да обезбеди: непристрасност во однос на ниту една политичка партија или кандидат, како и еднаков пристап до медиумите за сите кандидати и партии кои учествуваат на изборите. Исто така, јавните сервиси треба да обезбедат балансирано и рамномерно покривање на партиските митинзи, независно од тоа дали станува збор за позиција или опозиција, или големи и мали политички партии.

Кодексот на новинарите и изборите: Не постои посебна новинарска етика за изборите, туку сите професионални стандарди и начела кои важат во секојдневното работење важат и за изборите. Изборите се најголемиот тест за етиката на новинарите. Токму од овие причини здруженијата на новинарите секаде во светот подготвуваат водичи и прирачници за изборите. Кодексот на новинарите на Македонија (2001) само во членот 14 се осврнува на изборите. Според него, “известувањето од политичките процеси, посебно од изборите, треба да биде непристрасно и избалансирано. Новинарот треба да обезбеди професионална дистанца од политичките субјекти“. Овој член значи дека новинарите секогаш критички треба да ги следат политичките процеси, односно не треба да прават пропаганда за ниту една политичка партија или коалиција.

Медиумско преставување: Радиодифузерите за време на изборната кампања се должни во нивните програми да обезбедат рамноправен пристап на сите учесници на

изборите. Можноста слободно да се изразат и соопштат различните политички ставови и гледишта е суштествено значајна за изборниот процес во демократското општество. Секоја држава е должна да гарантира баланс на правично, урамнотежено и непристрасно известување на медиумите за време на изборите. Телевизиите и радијата што ги покриваат изборите можат да емитуваат 15 минути дополнително време за рекламирање на реален час емитувана програма, исклучиво за политичко рекламирање, од кој за еден учесник во кампањата најмногу 10 минути. Радиодифузерите и весниците се должни пет дена по распишувањето на изборите да утврдат ценовници за платено политичко рекламирање за изборните програми и кандидатите учесници на изборите.

Изборен молк: Изборниот молк е период кога престануваат сите облици на изборна кампања на политичките партии и кандидатите со цел на гласачите да им се овозможи мирно да размислат и да донесат одлука за кого ќе гласаат. За време на изборниот молк, кој почнува 24 часа пред денот на изборите и завршува во моментот на затворањето на избирачките места, престануваат сите облици на изборното медиумско претставување на учесниците на изборите. Радиодифузерите и за време на изборниот молк смеат да известуваат за изборите доколку тоа не претставува агитација и фаворизирање одредена политичка програма, партија и кандидати.

14. Декриминализација на клеветата

Клеветата и навредата спаѓаат во корпусот на деликти кои се во сферата на казненото право. Во измината деценија тоа беше меѓу најсериозните проблеми во европските земји, бидејќи повеќето имаа или сеуште имаат закони со кои клеветата е утврдена како кривично дело. Искуството на голем број на земји во кои клеветата не е повеќе предмет на кривичната легислатива покажува дека другите видови санкции се посоодветни за надоместување на штетата нанесена на угледот на некоја личност. Специјалниот известувач на ООН, претставникот на ОБСЕ за слободата на медиумите и специјалниот известувач за слобода на изразување на ОАС (Организација на амерриканските држави) во заедничка декларација од 2002 година ги повикаа државите да ги повлечат кривичните одредби за клевета, нагласувајќи го следното: кривичното дело клевета не е оправдано ограничување на слободата на изразувањето; сите кривични закони за клеветата би требало да се укинат и да се заменат со соодветни граѓански закони, секаде каде што е тоа можно.⁷¹

Новинарите вршејќи си ја својата професија, понекогаш намерно или ненамерно во своите текстови не информираат објективно, односно преку јавна клевета го нарушувата достоинството и честа на граѓаните. Секој правен систем, вклучително и на РМ предвидува обештетување на поединци, чиј углед бил повреден со говорот на другите. Слободата на изразување подразбира слобода на јавно говорење.

Казнените дела клевета и навреда долго време беше во центарот на вниманието на пошироката јавност, особено новинарската. Декриминализацијата на клеветата неколку години кај нас беше централно прашање и тема на дискусијата помеѓу Владата на Република Македонија и Здружението на новинари на Македонија (ЗНМ). Се водеше интензивен дијалог помеѓу Владата на РМ и ЗНМ за декриминализација на јавната клевета. Кривичниот законик (Сл. Весник на РМ 60/2006) т.н. јавна клевета ја дефинира како *"вршење на делото преку печат, радио, телевизија, електронска пошта или други средства за јавно информирање или јавен собир"*. Навредата всушност претставува *надворешна манифестација на вредносно негативен суд за некое лице*. Со цел да се разреши овој проблем од страна на ЗНМ, а со поддршка на ЕУ беше покрената иницијатива за измени и дополнување на Законот за казнена постапка според која казненото дело клевета наместо кривично дело да се третира како прекршок. За решавањето на овој проблем се одвиваше отворен дијалог помеѓу Владата и Здружението на новинарите на Македонија (ЗНМ). Предлог на ЗНМ беше да се декриминира клеветата, односно наместо кривична казна таа да се трансформира во прекршочна казна. Во тој контекст, се пристапи кон спроведување на реформи во нашето законодавство кои

⁷¹ Види повеќе: <http://www.cidh.org/Relatoria/showarticle.asp?artID=87&IID=1>

се однесуваа на декриминализацијата на клеветата. По повеќегодишна дебата, Собранието на Република Македонија во ноември 2012 година ги усвоија двата законски предлози на Владата и ЗНМ, измените и дополнувањата на Кривичниот законик и Законот за граѓанска одговорност за клевета и навреда. Со првиот закон се избришаа најголемиот дел од делата против честа и угледот, со што нема да се оди во затвор за ваквите дела, а со вториот закон се утврдува одговорност за овие дела во граѓанскиот закон. Со овие измени клеветата и навредата преминаа во доменот на граѓанско-правната одговорност, односно судската заштита се препушти на граѓанскиот суд, при што во парнична постапка ќе се утврдува вината, а извршителот на делото, наместо да оди во затвор ќе има обврска да ја надомести штетата, во зависност од тоа колкав е степенот на повредата на честа и угледот. Значи, крајна цел на правната заштита од изјави со клеветење е да се надомести штетата нанесена на угледот на тужителот, а да не се казнат одговорните за објавување на изјавата. Според принципите на меѓународното право, правното средство или санкциите за клеветата треба да бидат пропорционални на направената штета.

Со Законот за граѓанска одговорност за клевета и навреда се амнестирани над 700 судски предмети за клевета и навреди, од кои половината од нив се поднесени против новинари.

Се воведува степенеста (каскадна) одговорност за клевета и навреда меѓу новинарот, уредникот и медиумот и се ограничува највисокиот лимит за надомест на нематеријална штета на 27 илјади евра (2 илјади за новинарот, 10 илјади за уредникот и 15 илјади за медиумот).

Како е во Европа? Слободата на изразување е уредено со чл. 10 во Европската конвенција за човекови права. Бидејќи Собранието на Република Македонија го донесе Законот за ратификација на ЕКЧП во 1997 година, со што Европската конвенција од тој ден стана составен дел на нашето законодавство. Со потврдата на Законот за ратификацијата на Конвенцијата, Република Македонија ги прифати одредбите на членовите 25 и 46 од Конвенцијата, со кои се прифаќа правото на индивидуална жалба против државата-членка поради повреда на слободите и правата од Конвенцијата, со посебна изјава дека тоа право го признава по 1 јануари 1998 година. Освен Конвенцијата, РМ ги ратификува и сите протоколи на Конвенцијата, вклучувајќи го и протоколот бр. 11, според кој се укинува Европската комисија за човековите права, а нејзините ингеренции се пренесуваат на Европски суд за човекови права.

15. Сензационализам, сатанизација и медиумски линч

Во трката за поголема гледаност (публика), медиумите многу често прибегнуваат по сензационализам. Тие во обид да го свртат вниманието на граѓаните (јавноста) од една реалност во друга, обично се свртуваат кон сензации и сензационалистички информации.

Сензационализмот преставува неочекувана вест која силно влијае на човековите стила, а подоцна и на неговата перцепција. Сензациите се возбудливи доживувања, кои често стануваат првостепени вести. Сензациите ги користат авторитарните и недемократските и авторитарните режими (диктатури, тирании, автократии). Целта на сензацијата е да го отргне вниманието на луѓето од реалните секојдневни проблеми и да го сврти во друг правец. Позади секоја сензација може да се препознае нечиј личен или посебен интерес во името на општиот интерес. Сензациите ги изедначуваат вистината и лагата, доброто и лошото, правдата и неправдата. Таа преставува медиумско насилство врз јавноста (публиката), со цел граѓаните да се вознемират и заплашат. Медиумските сензации, кога се во прашање личните животи, попримаат карактеристика на современ ханибализам. Новинарите и медиумите ја напаѓаат личноста и ја јадат до гола кожа, претварајќи се во ајкули на суво. Се создава состојба на неподнослив вербален и пишан тероризам, каде јавноста се претвара во маса која е гладна за туѓа интима.⁷²

Сензационализмот го поттикнува и пазарот во кој нема правила на игра. Најдобро се продаваат информациите кои се сензационални и спектакуларни. Така на пример да би

⁷² Ибид, Ч. Чупиќ, стр.60-64.

се зголемила гледаноста во нив се е одобрено: војна, смрт, љубов, конфликт, тага, страв, омраза, значи широк спектар на човекови емоции.

Сензациите во медиумите, посебно оние кои се полувистинити или невистинити, можат да ги сатанизираат поединците, групите и организациите. Сатанизација најчесто применува власта со цел да се пресметаат со конкурентите и противниците. Со овој метод другата страна се прогласува за непријател и предавник на државните и националните интереси. Противниците се етикетираат како непатриоти, односно се означуваат како соработници на странски тајни служби.

Сатанизацијата преку медиумите има за цел политичка и морална дисквалификација. Медиумите кои се во служба на сатанизација преку силна пропаганда влијае на формирање на јавното мислење кое тоа ќе го прифати и подоцна и таа ќе сатанизира. Медиумската сатанизација е вербална (говорна) ликвидација која лесно може да заврши во физичка. Нејзина цел не е само да некој биде оцрнет, туку и да го посочи за отстрел. Медиумите, прифаќајќи таква улога, се ставаат во позиција на подстрекнувачи на насилство и дисквалификација.

Неретко сатанизација има и на припадници во една иста организација кои имаат различно мислење со лидерот. Секое друго мислење кое е различно од лидерот се етикетира како сомничаво или завера. Се создава атмосфера на позициона војна, во која страната на лидерот најчесто како помоќна, потпомогната од медиумите поттикнува дисквалификација и сатанизација на довчерашните истомисленици (соработници). Недовербата и сатанизацијата создаваат поделби во општеството. Во такви услови, медиумите можат да се искористат на тој начин што сомничавите, недоверливите и неистомислениците неаргументирано се критикуваат, оцрнуваат и докрајчуваат со цел јавното мислење да се сврти против нив.

Кога оцрнувањето на неподобните не било успешно, тогаш започнува пропагандна хајка до медиумски линч. Се измислуваат податоци кои во медиумите се повторуваат во текот на денот повеќе пати во секоја информативна емисија (вести). Медиумската сатанизација и линчот влијаат не само на оние кои се определени, туку и на неутралните, кои со текот на времето ја прифаќаат пропагандата како вистина. Сатанизацијата и линчот влијаат на уништување на вредностите и вредносниот систем

16. Секундарна виктимизација

Поимот секундарна виктимизација е релативно нов поим и се употребува во казненото право и значи дека жртвите во кривичните дела понекогаш можат да бидат двоструки жртви. Еднаш од страна на сторителот на кривичното дело, а втор пат од новинарите и медиумите. Со извршувањето на кривичното дело над жртвата, таа трпи материјална или морална штета, или двете истовремено. Освен тоа, жртвата може да претрпи и телесни и психички повреди. Притоа, психичките повреди често се поврзани со телесните повреди. Исто така, психичките повреди можат да настанат како последица на ненасилно кривично дело. Наведените последици преставуваат последици на примарната виктимизација и тие создаваат низа на проблеми (пр. финансиска, здравствени, семејни, проблеми на работата, јавно жигосување и сл.). Меѓутоа, покрај примарните, жртвата на криминалитетот најчесто трпи и секундарна виктимизација. Секундарната виктимизација преставува последица на примарната виктимизација преку негативни реакција на социјалната средина и преку неадекватна или погрешна реакција на органите на гонење, јавноста, пишување за проблемот. Постои тенденција во општеството и средината каде што таа живее да се потцени, да се жигоса, да се дискриминира, етикетира и сл. За новинарите насилствата и другите видови на криминални дејствија секогаш предизвикуваат големо внимание за нив да се пишува, известува и истражува.

Еден аспект на мас-медиумското насилство што досега главно не беше земен предвид во науката за комуникациите и во криминологијата, се однесува на последиците предизвикани од прикажувањето на жртвите на злосторствата, на самите жртви во рамките на криминалитетот. Станува збор за секундарно виктимизирање (жртва по втор пат), според кое е можно жртвата по втор пат да стане жртва, врз основа на медиумско

известување. Меѓутоа, мора да се нагласи дека известувањето за злосторствата и криминалниот чин може да има и позитивни последици за жртвата за која се известува.

Многу жртви стануваат сфера на интерес не само на органите на прогонот и правосудниот систем, туку и на новинарите. Тие во интерес на јавноста сакаат да информираат за случајот. Притоа, новинарите треба да бидат многу внимателни како ги пренесуваат информациите за настанот како не би ја повредиле приватноста на жртвата со што таа би станала жртва по втор пат.

За многу жртви самото појавување пред судот и кажувањето за нејзиниот случај претставува траума, непријатност и стрес. За некои пак, самото известување за нивниот случајот во медиумите претставува своевиден притисок и непријатност. Некои воопшто не сакаат нивниот случај да биде предмет на интерес во медиумите.

Секундарната виктимизација била предмет на проучување, односно истражување на голем број на комуниколози, психолози, социолози и др.

Во Германија било спроведено истражување на секундарното виктимизирање во печатените медиуми (Кунчик и Блех, 1995). Целта на истражувањето било, од една страна да се соберат извештаи (податоци) за искуството на жртвите со медиумите и, од друга страна, да се утврди какво влијание вршело известувањето во весниците за различни делекти при индивидуалното доживување на тие настани, од страна на жртвите на криминалитетот. Резултатите од истражувањето можат да се ремизираат на следниот начин: секундарното виктимизирање може да уследи на различен начин и многу често се однесува на аспекти на реидентификација (повторно идентификување). Тоа значи дека жртвата чувствува страв од препознавање од социјалната околина, но исто така жртвата се плаши од последователно дело на сторителот/те, седно од кои причини. Исто така, испитаниците, многу често го критикуваа бесчувствителното и делумното нереално известување. Така, на пример, силувањето на една 34-годишна жена беше вака претставено: "Гастрономска и комуникативна предигра се одржа во "еден локал од најниска категорија", а "бруталниот љубовен чин (Tete-a-Tete" во една приватна куќа во Вилдесхаузен (името на местото било споменато). Во еден друг случај на силување, на 20 годишната жртва, кој за среќа успеала да побегне. Последиците за жртвата биле биле тешки повреди по целото тело што биле потврдени со лекарски преглед. На ова познатиот весник "Bild", за ова дело известува со текст кој го има следниот наслов "Каснат сексуален гангстер". Лошото прикажување беше негативно оценето од жртвата, затоа што во текстот се споменува местото на живеење на жртвата. На начинот на известување многу често се жалат и полициските службеници, кои вршејќи си ја својата должност, и самите стануваат жртви. Така, еден 34-годишен полицаец, кој фатил на лице место двајца обивачи (крадци) за малку ќе бил убиен од сторителите. Жртвата (полицаецот) раскажува "дека бил претепан" и "дека во самоодбрана убил еден од напаѓачите". Против него било покрената кривична пријава поради убиство, која после три месеци била запрена. Полицискиот службеник не се согласуваше со провокативниот начин на медиумското известување во стилот "Полицаец пукал – обивачот мртов". Исто така, полицаецот дава забелешки и на субјективното прикажување на настанот од страна на новинарите, кои преку повеќе новинарски прилози настанот го прикажале на начин од кој се добива впечаток дека полицаецот се однесувал погрешно.

17. Новинарски прогнози и шпекулации за одредени настани

Во вестите стана популарно и новинарски тренд да се прогнозираат настаните кои што се случуваат, а некои новинари си земаат целосна слобода да шпекулираат за текот на настаните без притоа да располагаат со доволно информации. Со цел да им се допаднат на политичарите или јавноста дека лесно можат да ги склопат камчињата на мозаикот на настаните, тие лесно се впуштаат во прогноза на исходи на избори, пресуди, развој (проекција) на настани не размислувајќи за евентуалните можните штетни последици за демократските процеси во општеството и самиот себе. Ваквиот однос е недопустлив и е надвор од новинарскиот кодекс на етичко однесување. Понекогаш новинарот може своите прогнози да ги потврди преку текот на настаните, но тие можат и да бидат демантирани, односно текот на настаните да тргнат во спротивна насока. Се

поставува прашањето што ако новинарските прогнози и шпекулации не се случат според предвиденото и неговото кажување? Одговорот е едноставен, во тој случај новинарот сноси одговорност: морална и професионална. Но, во една таква ситуација најголем губитник е јавноста која наместо да биде информирана систематски и вистинито според природниот тек на настаните, таа станува објект на шпекулации и прогнози кои не кореспондираат со реалните настани. Затоа, во новинарството е недопустиво да се прогнозира текот на настаните, особено ако не се располага со доволно релевантни информации за настанот.

За ова зборуваат многу настани, но ние ќе го разгледаме примерот со претседателските избори во САД во 2000 година. Повеќето медиуми во своите извештаи прогнозираа дека на изборите ќе победи претседателскиот кандидат на демократската партија, Ал Гор, објавувајќи своја интерпретација на податоци за излезност, прелиминарни изборни резултати и други показатели кои во минатото биле сигурен извор да се предвидат исходот на изборите.

Така, многу ТВ мрежи, без да поседуваат доволно информации, прерано и брзоплето објавија резултати кој е победник на изборите пред да се добијат релевантни податоците од Државната изборна комисија на САД. Иако, претседателскиот кандидат Ал Гор, освои повеќе гласови од кандидатот на Републиканската партија, Џорџ Буш (*George Bush*), сепак, според изборниот систем на САД, тој не го доби потребното мнозинство на гласови на електорското тело, со што според Уставот на САД, тој не ги доби изборите. Најголеми новинарски промашувања се случиле во четири главни ТВ мрежи (*CNN, Associated Press и др.*) и многу други водечки весници кои Ал Гор го прогласија за победник на претседателските избори во 2000 година. Медиумите увидувајќи ги сопствените грешки ја "отповикаа" победата на Ал Гор, а за победник го прогласија Џорџ Буш, за да потоа ја повлекоа и оваа прогноза, објавувајќи на крајот дека претседателските избори се наоѓаат во незвесност. На тој начин, најпознатите ТВ мрежи во САД се соочија со срамно фијаско на лажно интрепретирање на настаните и лажно информирање на граѓаните за многу важни настани.

Основна поука од скандалозното новинарско следење и известување на јавноста за претседателските избори на САД во 2000 година е да не се впуштаме во прогнози на настани за кои немаме доволно информации, туку секогаш да ги сочекуваме официјалните податоци од официјални државни органи, како што се Државните изборни комисии. Доколку користиме податоци од анкети за испитување на јавно мислење, тоа да биде од најрепрезентативната агенција, која се покажала како најдобра, односно тоа да биде од една Агенција чиј резултати ќе ги користат сите медиуми, а не тоа да биде од различни извори. Кога изворот греша, тогаш погрешната информација ќе ги погоди скоро сите информативни медиуми.

Од примерот за претседателските избори во САД во 2000 година, моралната поука е дека новинарите не треба да се впуштаат во прогнози и предвидувања на настани и ситуации, што ќе биде или нема да биде во иднина, туку, тие треба професионално да се посветат на сопствената задача да пренесуваат факти, вистина. Во еден таков морален контекст, морална и професионална обврска е на новинарите за секоја погрешна информација да се извинат на јавноста за направената грешка. Ваквите постапки се одлика на совесните и моралните новинари, кои објавуваат за кој настан погрешно ја информирале јавноста и ги кажуваат релевантните факти со што се исправа грешката. Доволно е да се признае грешката и да се даде исправна информација. Од друга страна, морална обврска е од аспект на професионална новинарска етика, новинарите да се обидат да ја исправат својата грешка така што ќе објават соодветна исправка. Секој може да погреша особено кога известува за сложени настани и случувања за кои до фактите се доаѓа тешко и бавно. За да се избегнат шпекулациите потребно е информациите да се базираат на факти од официјални органи и институции.

18. Презумција на невиност

Правото на фер судење и судење во разумен рок се едни од поновите судски начела за кои новинарите треба да имаат поголем сенс и познавање со цел да не ги кршат

основните демократски вредности. Правото на фер судење значи правно соочување на аргументите на страните во спорот. Новинарите имаат професионална обврска да ги следат и судските процеси, особено оние кои предизвикуваат голем интерес и публицитет во јавноста (судење на функционер, мито, корупција, убиство, криминал, силување, инцест, затајување на данок, педофилија и сл.).

Од професионална гледна точка, новинарите имаат обврска само да го следат судскиот процес и да информираат за текот и фазите на истиот. Меѓутоа, честопати, новинарите си земаат за право да се впуштаат да коментираат одредени изјави на обвинетите и судиите и да навлегуваат во компетенциите на судот, односно да вршат притисок на самиот суд и да влијаат на пресудата. Со други зборови новинарите се ставаат во улога на судии, односно сугерираат на висината на казната што за еден професионалец е крајно недопустливо и е во спротивно на новинарската етика. На тој начин новинарот се меша во независноста на судството и го крши начелото на презумција на невиност, односно однапред јавно го осудува обвинетиот. Од аспект на новинарска етика, тие само треба да го следат судскиот процес и да ја информираат јавноста за неговиот тек, но не и да се ставаат во улога да обвинува, суди и пресудува и коментира. Тоа ќе го каже судот врз основа на докази, факти и аргументи. Лицето обвинето за казниво дело ќе се смета за невино се додека неговата вина не биде утврдена со правосилна судска пресуда (*Nullum crimen nula poena sine lege*). Кога ќе се донесе преседуата од страна на надлежниот суд, тогаш новинарите можат да ја објават донесената пресуда без притоа да ја коментираат.

Новинарите, односно медиумите често како извор на податоци ги земаат полициските обвинувања или соопштенија, при што зборот осомничен не се нагласува, па се стекнува впечаток дека лицето за кое се информира е виновно. На тој начин медиумите “пресудуваат” и пред да заврши судската постапка. Многу медиуми некритички ги пренесуваат информациите добиени од полицијата, со што фактот дека станува збор само за осомничен е заборавен. Дури често за медиумите полициското обвинување не е доволно, па заедно со полниот идентитет на личноста додаваат квалификации како “крал на подземјето”, “монструозен педофил”, “локален манијак”⁷³ и слично.

Заклучокот на сето ова е дека новинарите нетреба да се ставаат во улога на судии, да пресудуваат, да го прогнозираат исходот на пресудата, да коментираат судски пресуди, туку, тие единствено што смеат и можат е да ги објават пресудите онака како што ги носат судовите (автентична пресуда-одлука).

19. Корупцијата, медиумите и новинарите

19.1. Медиумски детектизам – истражувачко новинарство

Корупцијата како социо-патолошка појава е најголемото зло на денешницата. Таа е повеќедимензионална појава и е навлезена во сите општествени сфери на човековото живеење, вклучувајќи ги и медиумите и медиумските работници. Таа преставува глобален светски феномен со универзални обележја. Како и да ја детерминираме таа неможе потполно да се искорени. Најдобро е кога корупцијата ќе ја ограничине и контролираме до тој степен да не може да го ограничува развојот на општеството и останатите демократски вредности како што се: човековите права, владеење на правото, правната држава, демократијата, економскиот развој, довербата на граѓаните во законите и државните институции и др.

Поврзаноста на медиумите, новинарите и корупцијата можеме да ја анализираме од два аспекта. *Првиот* аспект е улогата на медиумите во подигањето на јавната свест во борбата против митото и корупцијата, и *вториот* е подложноста на медиумите, односно новинарите на мито и корупција. Несомнено медиумите играат многу важна улога во борбата против митото и корупцијата преку подигање на јавната свест и отвореното зборување за оваа проблематика. Информациите, односно континуираната едукација за проблемот на корупцијата и нејзино јавно детектирање преставува првиот чекор на секоја антикорупциска програма. Основата на оваа компонента е во тоа што, секој поединец да се едуцира за штетноста на оваа појава, како и да се охрабри успешно да се спротивстави на ова општествено зло. Во тој контекст, голема улога има слободата на медиумите како

⁷³ Прирачник за Етика во новинарството, ЗНМ, Скопје, 2012, стр. 27.

важен сегмент на слободата на изразување на мислењето како демократска и цивилизациска придобивка. Медиумите имплементирајќи го ова право, играат важна улога во борбата против корупцијата преку процесот на *јавна детекција*. Основна цел на медиумската детекција е транспарентност и видливост на патологијата на корупцијата. Преку медиумската детекција ќе се овозможи препознавање на оваа социо-патолошка појава и нејзино директно влијание врз креирањето на јавното мислење во борбата против неа. Секоја вест или новинарски прилог кој се однесува за корупцијата ги мобилизира државните органи и институции соодветно да реагираат во проверка на изнесените факти, и доколку се утврди постоење на основани сомневања, тогаш може да се покрене законска постапка. Значи медиумите имаат превентивна улога во откривањето на коруптивните дејствија на поединци или групи, односно да ги одвратат потенцијалните сторители на корупциски деликти. Слободните медиуми и слободното новинарство несомнено имаат големо влијание во спротивставувањето на корупцијата. Таму каде што тие настапуваат како чувари, корупцијата преставува опасност за оние што се подготвени на ризик. Корумпираните влади, министри, државни службеници имаат страв од слободните медиуми. Основна цел на медиумскиот детектизам е државната власт односно трите нејзини облици: законодавната, извршната и судската власт. Медиумскиот детектизам во новинарските кругови популарно се нарекува истражувачко новинарство кое игра важна улога во откривањето на коруптивни афери и скандали. Во поблиската историја еклатантен пример на овој вид новинарство секако е аферата Вотергејт (*Watergate*) во 1973 година, која се однесува на прислушувањето на седиштето на Републиканската партија. Новинарот кој што ја откри оваа афера беше познат под името (псевдонимот) "длабокото грло", и во јавноста беше јавно обелоденет по неговата смрт во 2010 година. Исто така, позитивен пример на медиумски детектизам (истражувачко новинарство) преставува колумбиската новинарка Марија Рондерос од Ел Еспетстрадора, која го откри скандалот познат под името "Процес 8.000", кој се однесува на финансирањето на предизборната кампања од страна на колумбиски наркокартели на тогашната водечка политичка партија.

Медиумскиот детектизам е ефективен до моментот на откривањето на корупцијата (детекција), односно до започнувањето на процесот на службената казнена постапка. Потоа, со започнување на процесот на казнената постапка, за чие спроведување се надлежни судовите, неопходно е таа да се спроведе согласно принципот на владеење на правото и независноста на судовите, каде медиумите не треба да се мешаат и да влијаат врз одлуките на судската власт. Доколку медиумите продолжат неодговорно да се плеткаат во судските одлуки и директно сакаат да влијаат на нив, тогаш тие стануваат дел од самиот корупциски процес. Судиите треба да ги оставиме сами да донесат пресуда заснована на факти и аргументи, а не под притисок на јавноста и медиумите.

Печатените медиуми на своите страници посветуваат значаен простор во откривањето на финасиските и на други видови малверзации на владеечките коалиции.

Многу важно етичко прашање за судските процеси е користењето камери во судниците. Постојано се поставува прашањето дали да се одобри снимање со камери за време на судење. Преставниците на медиумите генерално сметаат дека на камерите треба да им се овозможи влез во судниците. Нивните аргументи се дека "јавноста има право да знае". Но, има и спротивно гледиште на ова кое генерално се однесува на тоа дека камерите можат да влијаат врз судскиот процес и правото на обвинетиот на правично судење.

19.2. Новинарите и корупцијата

Вториот аспект на корупцијата во медиумите е подложноста на медиумите и новинарите кон коруптивно однесување. Новинарската професија во основа е чесна и доблесна професија. Меѓутоа, медиумите и новинарството како јавна професија не се имуни од корупцијата. Некои новинари (не сите) од разни причини и побуди стануваат актери во коруптивни дејствија. Новинарите со моќта на зборовите во медиумите имаат огромна општествена и политичка моќ која често знаат да ја злоупотребат за свој личен интерес. Една од основните права и обврски на новинарите е отворено и бескомпромисно да се борат против митото и корупцијата во општеството и во сопствените редови како големо општествено зло. Тие во основа преку своите текстови треба отворено, критички и

аргументирано да се борат против корупцијата, јавно да ја обелоденуваат, а нивните актери јавно да ги жигосуваат. Новинарската професија во голем број на држави е нископлатена па затоа новинарите често пати доаѓаат во искушение и тие да бидат подложни на мито и корупција. Лошата материјална, егзистенцијална и социјална положба на новинарите и нивните семејства ги ставаат новинарите во ситуација да ја злоупотребат професијата, односно да се стават во функција на нечији други интереси (политички, бизнис, финансиски).

Според мислењето на некои новинари, политичките и финансиските моќници сакаат да ги корумпираат новинарите и уредниците, на еден суптилен начин преку организирање на работни ручеци или вечери за новинарите и уредниците, им подаруваат "мали" подароци, организираат патувања или семинари во туристички центри и др. За да ги заштитат своите новинари од ваквите суптилни поткупувања, некои медиуми одлучиле да ги ротираат новинарите од една редакција во друга. Невозможно е новинарите да го задржат својот кредибилитет ако примаат каков било подарок од луѓето или од организациите за кои пишуваат. Ова укажува дека новинарите лесно можат да станат мета на корупција. Некои редакции за давањето подароци имаат изградено став истите да ги одбиваат и враќаат назад.

Имајќи ја во предвид негативната практика на однесување на медиумите и новинарите, Здружението на новинари на Македонија пристапи кон донесување на Етички кодекс на однесување на новинарите.

Кодексот на новинарите во многу држави, меѓу кои и на Здружението на новинарите на Македонија посветуваат големо внимание на односот на своите членови кон корупцијата. Во тој контекст, се наведува дека новинарите треба енергично да се борат против злоупотреба и корупција во својата работа и пошироко во општеството. Во Кодексот на новинари на Македонија постои изрична одредба во точка 6, дека новинарот не смее да го користи медиумот за објавување или за прикривање информации за стекнување лична корист. Митото, корупцијата и изнудувањето се неспоиви со новинарската професија.

Новинарите како јавна професија и коректив на власта во борбата против корупцијата треба да се раководат од следните принципи и начела:

- Секој подарок или услуга што може да влијаат врз објективното информирање се смета за корупција;
- Секое искористување на новинарската професија, функцијата, јавното овластување и службената должност и положба, за создавање каква било корист за себе или за друг субјект, се смета за корупција во новинарството;
- Како можни извори на корупција се сметаат: носители на јавни функции, избрани и именувани функционери, стопанственици, политички партии, образовни, здравствени, верски, спортски и културни организации, владини и невладини организации, медиумски куќи и поединци;
- За директна корупција се смета давање, примање и изнудување незаконска материјална или друга добивка за остварување корист за новинарот или за медиумот;
- За индиректна (скриена) корупција се сметаат: организирање патувања, семинари, советувања. Протежирање на одредени новинари и редакции како придружба на официјални делегации, како и давање услуги и средства под повластени услови со цел придобивање на новинарите за премолчување на релевантни факти за јавноста, како и за позитивни и афирмативни текстови;
- Изнудување материјална и нематеријална добивка од страна на новинарот со уцена да објави или не одредена информација која може да му наштети на одреден субјект, исто така, се смета за корупција. За елиминирање на корупцијата во својата професија, новинарите на Македонија се залагаат за следните принципи:
- Новинарскиот еснаф се спротивставува на обидите за поткуп и корупција на своите колеги и јавно ќе ги посочи таквите случаи, доколку ги има.
- Се бори за искоренување на корупцијата во своите редови.

- Ја смета за неспоива работата на новинарот со каков било политички ангажман.
- Се залага за спречување на дискриминацијата на државните органи кон медиумите
- Се залага за транспарентност на сопственоста и финансиското работење на медиумите.
- Инсистира на доследна примена на Законот за слободен пристап до информациите од јавен карактер.
- Соработува со релевантни организации и институции, медиуми, невладиниот и приватниот сектор, домашни и странски независни експерти и меѓународната заедница.

Имајќи го предвид социјалниот статус на новинарите во Македонија и аналогно на тоа лесната можност за подложност на мито и корупција, секој новинар треба да се запраша и добро да анализира што се бара од него за возврат кога ќе му се понуди подарок, патување или друг вид погодност и услуга. Секогаш новинарскиот еснаф треба да се ограда од новинарот кај кого ќе биде докажано коруптивно однесување и јавно треба да го осуди.

20. Слобода и одговорност на уредникот

Многу важно етичко прашање во новинарската професија секако е прашањето на уредничката слобода. Новинарството не е само информирање за фактите, туку и слобода на изразување, односно интерпретација на настаните.⁷⁴ Со други зборови тоа значи дека уредникот може и има право да пишува колумни со коментари во весниците, односно нивен еквивалент во електронските медиуми (коментар, мислење на уредникот). На тој начин може да дојдат до израз политичките ставови и пристрасноста, под услов да не се подметнуваат како факти.

Уредничко мислење: Напоменавме дека објективното известување во интерес на граѓаните (консументите на информациите), треба да задоволи уште едно барање: новинарите да останат објективни и независни колку што е можно повеќе и да ја задрже критичката дистанца од настанот што се истражува, одбегнувајќи ги притоа предрасудите, личната интерпретација, како и субјективните судови кои можат да ја намалат вредноста на вистината. Сепак, во професионалното новинарство има место и за слободно изразување на мислењето во новинарските воведи, колумните, и уредничките коментари во печатот, радио и телевизиски вести.

Новинарите имаат права како и останатите слободни граѓани, да известуваат за тековните настани и збиднувања, изнесуваат свои мислења, да пофалуваат или критикуваат за се она што заслужува пофалби или критики. Уредничкото мислење е важен дел на новинарството и има значајна функција, бидејќи ги надополнуваат основните факти поврзани со настанот. Уредничкото мислење нуди еден личен поглед, став на тоа дали одредени настани се позитивни или негативни, односно кои понатамошни последици би ги предизвикале за државата, заедницата, или светот во целина.

Поттикнување на плурализам на мислења: Оставањето слободен простор на различни политички и вредносни ставови во медиумите е значајно етичко прашање во новинарството. Главна одлика на современото новинарство е слободен пристап во медиумите на различни вредносни и политички ставови. Ова подразбира давање на простор во медиумите на новинари, интелектуалци кои застапуваат различни морални, политички и општествени вредности. Плурализмот на мислења е тесно поврзано со прашањето на слободата на изразување.

Разликување на вести од коментари: Прв принцип на одговорност на уредникот е да направи изричито раздвојување на коментарите на уредништвото (уредникот) од

⁷⁴ D. Journalistic Ethics moral: responsibility in the media, JP "Sluzbeni glasnik", 1 st Edition, Copyright, 2007, str. 337.

изнесувањето на факти. За настаните новинарите известуваат одговарајќи на пет традиционални прашања: кој, што, кога, каде и зошто. Тоа е суштината на новинарската професија.

Кога новинарите преминуваат од онаа страна на фактите, односно кога коментираат потребно е на нивните читатели, слушатели или гледачи приметно да ја потенцира таа разлика, такашто да биде јасно дека новинарите не известуваат за настан, туку изнесуваат свој коментар или вредносен суд. На оваа дистинкција на читателите и гледачите може да се потенцира на различни начини. Печатените медиуми содржат воведи и го носат тој назив, или се истакнуваат како став или мислење на уредништвото, и чести ги содржат изразите како што се: “од наш агол“, “наш став“, “наше мислење“, “како јас гледам на работите“, “став на уредникот “ и сл. Сето ова слуши да би се потенцирала разликата меѓу мислењето на уредниците и обичните извештаи за фактите.

Целата на правењето на разлика помеѓу вести и коментари е јавноста да не разбере погрешно (или неможе да ја препознае) меѓу тоа што значи дека нешто е прикажано како мислење за фактите и нивната оценка. Слична графичка техника се користи и на телевизијата каде уредничкиот коментар често е пропратен со титлови кои скренуваат внимание дека станува збор за “уводник“, “мислење на уредништвото“ или “анализа и вреднување“. Идејата е да се одделат известувањето за фактите и оноа што новинарите и уредниците, или сопствениците и упарвата, мислат за смислата и вредностите на тие факти. Изречитото истакнување на разлика помеѓу фактите и мислењето за фактите, како и институцијата вовед или неговите еквиваленти на радио и телевизија се почитува еден многу важен принцип на новинарската етика, така што читателите, слушателите или гледачите не се доведуваат во забуна во поглед на тоа што новинарот верува (е убеден) дека фактот и оноа што е само уредничко мислење, процена и израз на вредност.

Што се случува кога не се почитува правилото на јасна дистинкција помеѓу фактите и уредничкото мислење? Како последица на таквиот пропуст е читајќи весници и гледајќи телевизија може да се добие погрешен впечаток, дека фактот, на пример, некоја друга странска влада постапува правилно или погрешно, да одреден закон за кој моментално се расправа во парламентот треба или не треба да се донесе. Постојат факти, од една страна, кои новинарите ги истражуваат и за нив известуваат, а постои и мислење, интерпретација и анализа на смислата и вредносните факти, од друга страна.

Професионалните новинари имаат обврска максимално да ја зборуваат вистината на јавноста, да не ги охрабруваат читателите и гледачите да ги помешат фактите со уредничките ставови кон вредностите или импликациите на тие факти.

Да резимираме. Новинарите имаат право, да ги изразуваат личните и уредничките мислења и ставови за смислата и значењето на интересните појави во вестите. Новинарите кога ги изнесуваат своите мислења и вредносни судови за настаните, тие се должни тоа да го сторат на начин кој нема да ги помеша со фактите за кој имаат морална обврска да ги откриваат и соопштуваат на јавноста.

Потрошувачите кога читаат, слушаат или гледаат вести, можат да направат разлика на тоа што е понудено како вест од оноа што се нуди како уредничко мислење. Тоа, од нас читателите (потрошувачите) пред се бара способност сами да можеме да правиме разлика, особено кога не се изречито раздвоени од самиот креатор на информацијата.

21. Известување за време на војна

Новинарите имаат професионална обврска да известуваат и за војните конфликти и војните дејствија на страните во конфликтот. Новинарите ако сакаат да известуваат објективно за воените конфликти тие мора да бидат на самото место на настанот, односно на воиштето. Но, тие треба да бидат онолку близу до настанот за да можат да собираат релевантни податоци, водејќи сметка притоа самите да не станат непосредни учесници. Поради тоа и новинарите не смеат да носат оружје дури и кога нивниот живот е загрозен. Тие не смеат да носат оружје за да не бидат помешани со борците (војниците), со цел да не дојдат во искушение да го употребат оружјето, со што ќе станат непосредни учесници, а не набљудувачи на настанот. Значи новинарите треба да бидат доволно мудри да

собираат факти за настанот, а притоа да не постанат дел од настанот. Новинарите имаат обврска да воспостават рамнотежа меѓу блискоста на настанот од кој треба да собираат информации, а доволно далеку да не постане дел од настанот за кој известува. Сепак за новинарите постои една опасност кога тие преку современите комуникациски средства (жива снимка, звук) на лице места забележуваат и снимаат фотографии, видео снимки, можат да се доведат во ситуација да се вплеткаат во настаните за кои известуваат.

Новинарите и војската: Се поставува прашањето на објективноста на новинарите за време на војна. Прва држава што вовеле т.н. придружно новинарство во услови на војна е САД. Пентагон донесе Упатство како да се однесуваат новинарите за време на Втората заливска војна (ирачка војна). Овој стратешки документ нуди ставови на америчката војска кон новинарското известување за воените збиднувања. Овој документ предизвика широка полемика во воените и новинарските кругови за целта на овој вид на новинарство. Некои во оваа препознаа политички цели, други препознаа контрола врз новинарите од страна на државната, воената и политичката елита на САД итн.

Упатството се обидува да направи рамнотежа помеѓу слободата на печатот (информирањето) и интересите на војската. На пример за време на Втората заливска војна во 2003 година околу 700 новинари биле дел од ризичното воено новинарство. Во периодот од јануари 1992. до септември 2003. погинале 569 новинари кои ги пратели збиднувањата ширум светот. Од нив 275 погинале на местото на воените дејствија, а 46 се убиени додека ги прателе настаните на ирачкото воиште. Во 2003. само во Ирак се убиени 14 новинари, 24 новинари во 2004, а до крајот на 2005 уште 22. Во војната во Ирак било одобрено само на американските и британските новинари да се придружат, додека на новинарите од Русија, Франција, Германија бил оневозможен пристапот до информациите кои ги имале на располагање американските и британските новинари.

Директното придружување на новинарите овозможува да имаат целосна слика на воениот конфликт, сепак постојат и недостатоци. Погolem дел од придружените новинари доаѓаат само онаму каде ги води војската, така да го гледаат и слушаат само тоа што им допушта војската. Тие не можат да се движат со сопствен превоз, туку мораат да се движат со трупите. При придружувањето се губи објективноста, затоа што постои тенденција новинарите да се здружат (зближат) со војниот персонал со кој заедничкиведуваат долго време под тешки услови. Некои новинари би можело да се идентификуваат со војската, па оттука не се во состојба професионално да известуваат за настаните. Исто така, новинарите можат да се зближат и со војниците, такашто тие ќе почнат да известуваат од аспект на војник, така да нема да бидат во состојба критички да ги оценуваат нивните постапки. Во таа смисла новинарите можат да станат дел од приказната за која треба да известуваат, што може негативно да влијае на гледањето на работите онака како би гледале кога не би биле цврсто поврзани со војската.

22. Меѓународна контрола на остварување на слободата на медиумите

Слободата на медиумите е универзален проблем што ја засега и меѓународната заедница. Таа е индикатор за демократскиот развој на едно општество. Во светски рамки постојат неколку меѓународни организации кои имаат мисија и се фокусирани на континуирано следење на остварувањето на правото на слободата на медиумите и слободата на изразување во сите држави во светот. Преку следењето на примената на соодветни критериуми тие вршат рангирање на државите во светски рамки за остварување на наведеното право. Истовремено следењето на остварувањето на слободата на медиумите во државите претставува своевидна меѓународна контрола. Најпознати такви меѓународни НВО се: Репортери без граници и Куќа на слободата (*Freedom Haus*).

Меѓународната невладина организација “Репортери без граница”, од 2002 година континуирано го следи остварувањето на слободата на медиуми на глобално ниво и притоа врши рангирање на индексот на слободата на медиумите по држави. Зависно од степенот на остварување на оваа слобода, организацијата “Репортери без граници”, државите ги класифицирале во пет категории и тоа:

- држави со добра ситуација;

- држави со задоволувачка ситуација
- држави со воочливи проблеми
- држави со тешка ситуација
- држави со многу тешка ситуација.

Од балканските држави, според индексот на медиумската слобода, ниско се рангирани Албанија (96), Црна Гора (107), додека подобро рангирани се Романија (47), БИХ (58), Хрватска (68), Србија и Бугарија (80). Според овој извештај, прво место во индексот на слобода на медиумите заземаат Финска и Норвешка, додека на последните места се: Иран, Сирија, Туркменистан, Северна Кореја и Еритреја.

Според истиот извештај, САД, на пример, од 31 место во 2003 година, падна на 47 место (2011) на листата на држави кои ги почитуваат слободата на медиумите, бидејќи ги апсеа новинарите за време на протестот “Окупирајте го Волтстрит”, додека Тунис си ја подобри својата позиција за 30 места и моментално е на 134 место, бидејќи во таа држава дојде до “демократски промени”.

Според извештаите на наведените меѓународни организации индексот на слободата на медиумите во Република Македонија е на средно ниво, со тенденција на подобрување особено со донесувањето на новиот Закон за медиуми. Во 2009 година Македонија беше рангирана на 34 место и беше лидер во регионот.

Според добрите познавачи на сосостојбите во македонското новинарство, кај голем дел од новинарската јавност постои оптимизам дека рангирање на индексот на слобода на медиуми ќе се подобри, бидејќи на крајот од 2013 година се донесе Законот за медиуми кој содржи одредби со кои се гарантира висок степен на слобода на медиумите.

Без разика на тоа според која методологија се рангираат државите во однос на остварувањето на слободата на медиуми, рангирање на Република Македонија е релевантен индикатор дека слободата на медиумите во иднина треба да се подобри. Експертите оценуваат дека новиот Закон за медиуми го овозможува тоа и наскоро можеме да очекуваме дека сите наредни извештаи за слободата на изразување за Македонија ќе бидат позитивни и оптимистички.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Аристотел, Никомахова етика, Три, Скопје, 2003.
2. Александар. Мењ, *Историја на религиите*, ВИГ Зеница, Скопје, 2010;
3. Борота-Поповска, Деловна етика, Де Гама, Скопје, 2004;
4. Библија (Свето писмо), Еуролибер, Битола, 1999;
5. Владо Камбовски, Филозофија на правото, МАНУ, Скопје, 2010;
6. Витларов, Тодор, Репресија и превенција на корупција, 2-ри Август С, Штип, 2006;
7. Густав Радбрух, Филозофија на правото, Правен факултет "Јустинијан Први", Скопје, 2008;
8. Дејан Донеv, Етика во новинарството 1, УКИМ, Скопје, 2011;
9. Денко Скаловски, Етика на одговорноста, Бигосс, Скопје, 2005;
10. Dejl Zaket, *Novinarska etika-moralna odgovornost u medijima*, 2007, JP "Sluzben glasnik", (Наслов на оригиналот: Dale Jacqueline, *Journalistic Ethics-moral responsibility in the media*);
11. Декларација за правото на народите на мир, ООН, 1984;
12. Тамара. Чаушидис&З. Бојаровски, Прирачник за Етиката во новинарството, ЗНМ, Скопје, 2012.
13. Европска социјална повелба, Совет на Европа, 1961 (1965);
14. Европска конвенција за правата на човекот, Совет на Европа, 1950 (1953);
15. Закон за работни односи, Сл. Весник на РМ бр.16/10;
16. Закон за авторското и сродните права, Сл. Весник на РМ бр.23/05, пречистен текст;
17. Зоран Бојаровски; Бранко Героски; Даут Даути; Јасмина Миронски; Андон Давчев, Македонски институт за медиуми (МИМ), *Пишување за печатени медиуми: како да размислуваш, планираш и пишуваш за печатени медиуми*, НУБ "Св. Климент Охридски", Скопје, 2005;
18. Изборен законик (пречистен текст), Службен весник на РМ, бр. 54 од 14.04.2011 година.
19. Извештај на "Freedom Haus", 2011, за слободата на медиумите;
20. Извештај на "Репортери без граници" за слободата на медиуми во 2011 и 2012;
21. Кант, И., Критика на практичниот ум, Метафорум, Скопје, 1993;
22. Кирил. Темков, *Етика*, Просветно дело, Скопје, 2005;
23. Louis Alvin Dej, *Ethics in Media communications: Cases and Controversies*, Media centar, Beograd, 2004.
24. Malnes, R., Mitgaard, K, Политичка филозофија, Феникс, Скопје, 2008;
25. Новинарски прирачник за следење на изборите, Фондација Конрад Аденауер во Р. Македонија и Здружение на новинари на Македонија, Скопје, 2013.
26. Николо. Макијавели, Владател, Нолит, Београд, 1981;
27. Правилник за рамноправен пристап во медиумското преставување за време на изборна кампања усвоена од Советот за радиодифузија во јануари 2009 година. Достапно на : http://www.srd.org.mk/images/stories/Pravilnik_za_izbori.pdf.
28. Радомир Лукич, Систем филозофије права, Савремена администрација, Београд, 1992;
29. Слајана. Димишкова, *Слобода на изразувањето и демократијата*, Вечер прес, Скопје, 2008,
30. Снежана Трпевска, *Слобода на изразување, јавен интерес и медиумска регулација*, Висока школа за новинарство и односи со јавноста, Скопје, 2010;
31. Светомир. Шкариќ, *Уставно право*, Култура, Скопје, 2009;
32. Томе Груевски, Историја на новинарството, Правен факултет "Јустинијан Први" Скопје и НИП "Студентски збор", Скопје, 2007;
33. Тед Вајт&Френк Барнс, *Емитирање вестии: пишување, известување и продуцирање*, 5-то издание, Висока школа за новинарство и за односи со јавноста, 2010, Скопје;
34. Повелба на ООН, 1945;
35. Универзална декларација за човековите права, ООН 1948;

36. Прирачник: Мобинг-психички притисок на работното место, ССМ и Фондација Фридрих Еберт, Скопје, 2009;
37. Етички кодекс на новинарите, Здружение на новинари на Македонија, 2001;
38. F. Savater, *Ethics for Amador*, 1991,
39. Д-р. Радомир Лукич, Систем филозофија права, Савремена администрација, Београд, 1992;
38. Mother Teresa: *Medidations from A Simple Path*, Balantine, New York, 1996;
40. Меѓународна конвенција за елиминација на сите видови на расна дискриминација
41. Меѓународен пакт за економски, социјални и културни права на ООН, 1966;
42. Политичка енциклопедија, Савремена администрација, Београд, 1975;
43. Препорака на Советот на Европа-Recommendation No.R (97)20 of Committee of Ministers to member States on hate speech.
44. Чупиќ, Чедомир, Медијска етика и медијски линч, Чигоја штампа, Београд, 2011;
45. Зипфел, Кунцик, Основи на публицистиката и комуникациите, ФЕС, Скопје, 1998.
46. Djordjevic, Тома, Теорија Информација – Теорија масовних комуникација, Partizanska knjiga, Beograd, 1979;